

ERMƏNİSTANIN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İRƏVANIN ERMƏNİLƏRƏ VERİLMƏSİ MƏSƏLƏSİ

Vasif QAFAROV

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
vasifgafarov@gmail.com*

1917-ci ilin Oktyabr çevrilişi ilə Rusiyada qurulan bolşevik hakimiyyəti “Sülh haqqında dekret” (26 oktyabr / 8 noyabr 1917) qəbul etdikdən az sonra, 1917-ci il 13 (26) noyabr tarixində Almaniya baş komandanlığına barışıq təklifi ilə müraciət etdi. 1917-ci il 2 (15) dekabr tarixində Brest-Litovskda Almaniya, Türkiyə, Avstriya-Macaristan və Bolqarıstanla Sovet Rusiyası arasında 11 maddədən ibarət barışıq sazişi imzalandı. 1917-ci il dekabrın 9-da (22-də) Sovet Rusiyası ilə Almaniya bloku ölkələri arasında başlayan Brest-Litovsk sülh konfransı 1918-ci il martın 3-nə qədər davam etdi. 1918-ci il martın 3-də tərəflər arasında imzalanan Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə görə, Sovet Rusiyası rus ordularının işğalı altında olan Şərqi Anadolu vilayətlərini müntəzəm bir şəkildə boşaltmalı və Türkiyəyə geri verməli, həmçinin 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsində məğlub olan Osmanlı imperiyasının ödəyə bilmədiyi təzminatın qarşılığında Rusiyaya verməyə məcbur olduğu Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərini də rus ordularından dərhal boşaltmalı, bu ərazilərin yeni idarə formasına və hüquqi durumlarına qarışmamalı idi. Bu bölgələrin gələcək idarə forması qonşu dövlətlər və xüsusilə Türkiyə ilə razılaşacaq yerli əhali tərəfindən müəyyən edilməli idi. Bir qədər irəli gedib qeyd edək ki, adı çəkilən ərazilərdə yaşayan əhəlinin mütləq əksəriyyətini türk-müsəlmanlar təşkil etdiyindən, keçirilən plebissitdə onlar təbii olaraq Osmanlı imperiyasına ilhaq olunmalarına səs verdilər. 1918-ci il fevralın 23-də bölgənin ali hakimiyyət orqanı kimi Tiflisdə yaranan Cənubi Qafqaz Seymi özünü Rusiyanın bir hissəsi hesab etsə də, bolşevik hakimiyyətini qəbul etmədiyindən Sovet Rusiyasının imzaladığı Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin Qafqaza aid maddələrini yerinə yetirməkdən imtina etdi.

Osmanlı hökuməti Brestdə Sovet Rusiyasına qəbul etdirdiyi Qafqazla bağlı müqavilə şərtlərini yeni elan olunan Cənubi Qafqaz Seyminə də qəbul etdirmək məcburiyyətində qaldı. Bu məqsədlə 1918-ci il martın 14-də Osmanlı imperiyası ilə Cənubi Qafqaz Seymi arasında Trabzonda sülh konfransı öz işinə başladı. Fevralın 12-dən Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatları bərpa edən Osmanlı qoşunları Şərqi Anadolu ərazilərini rus silahı ilə silahlanmış ermənilərdən azad edərək martın 14-də – Trabzon konfransı açılan gün müharibədən əvvəlki türk-rus sərhədinə çatdılar. Trabzon konfransında Osmanlı hökuməti Cənubi Qafqaz Seymindən Brest-Litovsk sülhünün şərtlərini yerinə yetirməyi (Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərini boşaltmağı) tələb etsə də, bir ay boyunca (14 mart – 14 aprel 1918) davam edən danışıqlar uğursuzluqla nəticələndi. Seym danışıqları dayandırmaq və türk tələbləri qarşısına silahla çıxmaq haqqında qərar qəbul etdi. Lakin tərəflər arasında baş verən 8 günlük (14-21 aprel 1918) müharibədə məğlub olan Cənubi Qafqaz Seymi Osmanlı hökumətinin tələblərini qəbul etməyə məcbur oldu. 1918-ci il aprelin 22-də Cənubi Qafqazın müstəqilliyi elan edildi və Tiflis hökuməti Brest-Litovsk sülhünün şərtlərini qəbul etdiyini bəyan etdi. Lakin Tiflis hökumətinin türk tələbləri qarşısına silahla çıxması və Osmanlı imperiyasının Brest-Litovsk sülhü ilə əldə etdiyi ərazilərə (Qars, Ərdəhan və Batum) silah gücünə yiyələnməsi tərəflər arasında keçirilən Batum konfransında (11 may – 4 iyun 1918) Türkiyənin mövqeyinin daha da sərtləşməsinə səbəb oldu.

Osmanlı imperiyası ilə Cənubi Qafqaz Respublikası arasında may ayının 11-də keçirilən Batum konfransının ilk və son ümumi iclasında Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy Menteşənin Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin rəhbəri Akaki Çxenkeliyə təqdim etdiyi 12 maddəlik müqavilə layihəsində Brest-Litovsk müqaviləsinin müəyyən etdiyi sərhədlərdən əlavə, Türkiyə hərbi əməliyyatlar meydanında verdiyi qurbanların əvəzi olaraq bir sıra yeni ərazilər və imtiyazlar tələb edirdi. Bu tələblərə Tiflis quberniyasının Axıska və Axalkələk qəzaları, İrəvan quberniyasının Aleksandropol (Gümrü) və Sürməli qəzaları, Eçmiədzin qəzasının Sərdarabad hissəsi, İrəvan qəzasının cənub və cənub-qərb hissəsini təşkil edən Kəmərli (Gərnibasar), Uluxanlı (Zəngibasar) və Vedibasar bölgələri, Şərur-Dərələyəz

qəzasının Şərur hissəsi və Ordubad istisna olmaqla Naxçıvan qəzası, habelə Aleksandropol-Eçmiədzin-Naxçıvan-Culfa dəmir yolu daxil idi. Bundan əlavə, İngiltərəyə qarşı müharibə davam etdiyi müddətdə Türkiyəyə Cənubi Qafqazın bütün dəmir yol şəbəkəsindən istifadə etmək hüququ verilməli, eyni zamanda Osmanlı imperiyası tələb etdiyi təqdirdə Tiflis hökuməti Bakı limanındakı müəssisələrlə Xəzər dənizindəki Qafqaz hökumətinə aid nəqliyyat vasitələrini də Osmanlı hökumətinin sərəncamına verməli idi.¹

İrəli sürülən bu türk tələblərinə münasibətdə Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin, eyni zamanda Seymin ümumi fikrə gələ bilməməsi Cənubi Qafqaz federasiyasının dağılmasını labüd etdi. Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin rəhbəri A.Çxenkeli mayın 13-də Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəylə görüşündə açıq şəkildə bildirdi ki, əgər Osmanlı hökuməti güzəştə getməyib irəli sürdüyü ərazi tələblərində israr edərsə, Cənubi Qafqaz hökuməti və Seym dağılacaqdır. Lakin Xəlil bəy qəti şəkildə bəyan etdi ki, Osmanlı hökuməti konfransın ilk iclasında irəli sürdüyü tələblərdə israrlıdır və bu məsələdə hansısa bir güzəştə getməyəcəkdir.² Bu mövqe qarşısında Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin mövcudluğu sadəcə formal xarakter daşımağa başladı. Heyətin gürcü, azərbaycanlı və erməni nümayəndələri Osmanlı heyəti ilə ayrı-ayrılıqda danışıqlar aparmağa başladılar və təmsil etdikləri xalqların maraqlarını qorumağa çalışdılar.

Trabzon konfransında Osmanlı hökumətinin Brest-Litovsk müqaviləsi ilə bağlı tələblərini qəbul etməyib, türk tələbləri qarşısına silahla çıxmaq mövqeyində israr edən və bununla da müharibəyə rəvac verən gürcü-erməni ittifaqı olsa da, Batum konfransında sərtləşən türk tələbləri qarşısında ən ağır və aciz vəziyyətdə qalan ermənilər oldular. Çünki Osmanlı hökuməti Brest-Litovsk sülhü ilə əldə etdiyi imtiyazlara Cənubi Qafqaz Seymi ilə müharibə aparmaqla nail olduğundan, Batum konfransında artıq Brest müqaviləsinin şərtlərini danışıqlar üçün yeganə əsas kimi görmür, Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərindən əlavə bir sıra yeni ərazi və imtiyazlar tələb edirdi ki, əsasən İrəvan quberniyasına yönələn bu tələblər reallaşdığı

¹ BOA, HR.SYS, no. 2399/1, v. 1-2; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 2-4; BOA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 75; ATASE, BDH, K. 2919, D. 499, F. 3-1, 3-2; ATASE, BDH, K. 2917, D. 493, F. 1-136, 1-137.

² BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 46; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 16-17, 22-26.

təqdirdə Qafqazda ermənilər üçün dövlət yaratmağa ərazi qalmırdı. Üstəgəl, Osmanlı ordusunun Qafqaz istiqamətində apardığı uğurlu hərbi əməliyyatlar Qafqazda 400 mindən çox erməni qaçqınının yığılmasına gətirib çıxarmışdı.³ Dünya müharibəsinin əvvəllərindən başlayaraq Şərqi Anadolu ərazilərində türk-müsəlmanlara qarşı soyqırım cinayətləri törədən ermənilər bu ərazilər türk ordusu tərəfindən azad edilən zaman cəzalanacağından qorxaraq Qafqaza sığınmalı olmuşdular. Qeyd edək ki, bu evsiz-eşiksiz, ac-yalavac erməni qaçqınları Azərbaycana da böyük fəlakətlər gətirdilər. Belə ki, daşnaklar İrəvan və Yelizavetpol quberniyaları ərazisindəki türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırım cinayətləri törətməklə və onları öz ev-eşiyindən didərgin salmaqla müsəlmanlardan boşaldılan kəndlərdə Türkiyədən gələn erməni qaçqınlarını yerləşdirirdilər.

Gürcülər türk tələbləri qarşısında Almaniyaya sığındılar. Ermənilər də Almaniyaya sığınmağa çalışırdılar. Lakin almanlar Türkiyənin Qafqaz siyasətini pozmaq üçün gürcülərlə yanaşı, erməniləri də türk tələblərini qəbul etməməyə sövq etsələr də, erməniləri müdafiə etməkdə və himayələrinə götürməkdə maraqlı deyildilər.⁴ Buna görə də əlacsız vəziyyətdə qalan erməni nümayəndələri 1918-ci il mayın 13-də Xəlil bəy ilə görüşüb, “indiyə qədər Rusiya ilə birləşib Türkiyəyə qarşı müharibə aparan və düşmənçilik fəaliyyətləri göstərən daşnak partiyasının mübarizəni uduzduğunu və bundan sonra Türkiyə ilə anlaşıb onun mərhəmətinə sığınmaq haqqında qərar qəbul etdiyini” bəyan edərək, Qafqaza sığınan erməni qaçqınlarının öz yerlərinə geri qaytarılmasını və Aleksandropolla bağlı türk tələbindən imtina edilməsini xahiş etdilər.⁵ Lakin müsbət cavab ala bilmədilər.

Mayın 16-da Osmanlı sədrəzəmindən “gürcüləri əldə edərək tezliklə işi bitirmək” təlimatını alan⁶ Xəlil bəy ertəsi gün Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Məhəmməd Həsən Hacınski ilə görüşüb Azərbaycan nümayəndələrinə təklif etdi ki, gürcüləri məmnun etmək üçün onlara bir qədər ərazi versinlər.⁷ Xəlil bəy sədrəzəm ilə apardığı məsləhətləşmələrdə Osmanlı imperiyasına qarşı erməni-gürcü ittifaqının

³ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 47; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 17.

⁴ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 39.

⁵ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 47-48; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 17-19.

⁶ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 57.

⁷ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 79; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 87.

yanarına imkan verməmək üçün gürcülərə Azərbaycan tərəfdən ərazi güzəştləri edilməsi ilə yanaşı, Türkiyənin də Axalkələk qəzasından müəyyən güzəştlər etməsi təklifini irəli sürdü və fikrini də belə əsaslandırıldı ki, “bu halda biz gürcüləri tamamilə qazanıb, erməniləri tək qoyub, işimizi asanlıqla görə bilirik”.⁸ “Ermənilərlə gürcüləri ayırmaq” fikri sədrəzəm tərəfindən müsbət qarşılansa da, Osmanlı hökuməti Axalkələk qəzasından gürcülərə ərazi güzəştləri verilməsi təklifinə müsbət yanaşmayıb, bunun qarşılığında ermənilərin mənimsədikləri ərazilərin müsəlmanlarla gürcülər arasında bölüşdürülməsi təlimatını verdi. Tələt paşa Xəlil bəyə göndərdiyi 1918-ci il 18 may tarixli teleqramında yazırdı: “Ermənilərlə gürcüləri ayırmaq xüsusundakı fikrinizə tamamilə şərikəm. Ermənilərin mənimsədikləri ərazinin müsəlmanlarla gürcülər arasında bölüşdürülməsi müvafiqdir. Sırf türk olan Axalkələk qəzasının gürcülərə zərərli olacağını anlataraq onları bu fikirdən vaz keçirin”.⁹

Bu təlimat üzrə hərəkət edən Xəlil bəy elə həmin gün A.Çxenkeli ilə görüşüb gürcülərin ermənilərin arxasınca sürüklənməməsini tövsiyə etdi və erməni dövlətinin yaradılmasının gürcülər üçün də zərərli olacağını anlatmağa çalışdı.¹⁰ A.Çxenkelidən sonra M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski ilə görüşən Xəlil bəy Türkiyəyə qarşı erməni-gürcü ittifaqının yaranmasına imkan verməmək lazım olduğunu bildirdi və bu məsələdə Azərbaycan nümayəndələrinin gürcülərə təsir göstərməsini tövsiyə etdi.¹¹

Xəlil bəy mayın 20-də A.Çxenkeli ilə yenidən görüşərək, Cənubi Qafqaz heyətinə ultimatum vermək haqqında İstanbuldan əmr almağına böyük ehtimal olduğunu onun diqqətinə çatdırdı və qeyd etdi ki, əgər ermənilər ultimatumu qəbul etməyə yanaşmasalar, o halda gürcülər müsəlmanlarla birlikdə konfederasiyanı qoruyub saxlasınlar və ultimatumu qəbul etsinlər.¹² Lakin A.Çxenkeli erməniləri qeyri-məmnun buraxıb müsəlmanlarla ittihadı qoruyub saxlamağın mümkünsüz olduğunu bildirdi və fikrini də onunla əsaslandırıldı ki, ermənilər Cənubi Qafqazın hər tərəfinə yayıldığından böyük problemlər yaradacaqları şübhəsizdir. O, həmçinin qeyd etdi ki, Osmanlı imperiyası böyük bir dövlət olduğu halda illərdir ki, erməni problemi

⁸ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 79; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 87.

⁹ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 80-82.

¹⁰ BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 84-85.

¹¹ BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 85; BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 85.

¹² BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 89; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 45.

ilə məşğuldur, amma həll edə bilmir, biz hansı qüvvəimizlə qeyri-məmnun olan erməniləri itaətimiz altına ala bilərik? Xəlil bəy hansısa bir ərazidə erməni hökuməti yaradılsa, bu halda erməni komitələrinin əhali arasında böyük nüfuz qazanacağını, dünyanın dörd tərəfində olan ermənilərin də orada toplaşmağa çalışacağını və bunun gələcəkdə Qafqaz üçün böyük təhlükə olacağını A.Çxenkelinin diqqətinə çatdırdı və ardınca qeyd etdi ki, əgər bunun əksi baş versə, yəni ermənilər dövlət və hökumət sahibi ola bilməsələr, o halda erməni komitələri erməni əhalisi arasında öz nüfuzlarını itirəcəklər və nəticədə ermənilər əvvəldə olduğu kimi, bundan sonra da istər Osmanlı imperiyasında, istərsə də Qafqaz dövlətində qanuna tabe vətəndaş olaraq həyatlarını davam etdirəcəklər.¹³ Xəlil bəyin bütün bu arqumentləri qarşısında A.Çxenkeli yenə də əvvəlki mövqeyində israr edib, bir tərəfdən gürcü və Qafqaz müsəlmanları, digər tərəfdən də Osmanlı imperiyası ilə əhatə olunmuş bir Ermənistandan təhlükə gəlməyəcəyinə dair geniş şəkildə mülahizələrini irəli sürdü.

Mayın 20-də A.Çxenkelidən sonra Tiflisdən yeni gələn erməni nümayəndələrini qəbul edən Xəlil bəy “Trabzon konfransında türk tələblərini qəbul etməyərək danışıqların kəsilməsinə rəvac verən və müsəlman əhalisini kəndlərindən çıxarmaq üçün davam edən erməni təcavüzünün müzakirələri bu hala gətirdiyini” onların diqqətinə çatdırdı və bütün bunların nəticəsində yaranan məsuliyyəti ermənilərin öz üzərinə götürməli olduğunu bəyan etdi.¹⁴ Erməni nümayəndələri Osmanlı hökumətinin mərhəmətinə ümidlərini itirmədiklərini bəyan edərək və Tiflisdən yeni gəldiklərini əsas gətirərək, ultimatum verilməsinə tələsməməyi və müzakirələr üçün zaman ayrılmasını xahiş etdilər.

Xəlil bəy erməni nümayəndələri qarşısında sərt mövqe ortaya qoysa da, o artıq erməni dövlətinin yaradılmasının vacib olduğu qənaətinə qəlmişdi. Elə həmin gün ermənilərdən sonra M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski ilə görüşən Xəlil bəy bu məsələni Azərbaycan nümayəndələri ilə müzakirə etdi. Azərbaycan nümayəndələri bildirdilər ki, ermənilər ultimatumu qəbul etməyib inad edəcəklər və bu halda Osmanlı ordusunun təzyiqi qarşısında geri çəkiləcək yüz minlərlə əlisilahlı, yurdsuz-

¹³ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 89-90; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 45-47.

¹⁴ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 90; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 47-48.

yuvasız ermənilər müsəlman kəndlərinə soxulub, türk-müsəlman əhaliyə qarşı qırğın, qətl və bir çox təxribatlar törədəcəklər. Gürcülərdən fərqli olaraq müsəlman əhali silahsız və ordusuz olduğundan xalqı erməni təcavüzündən qorumaq mümkün olmayacaqdır.¹⁵ Xəlil bəy Azərbaycan nümayəndələrinə ermənilərlə sülh şəraitində keçinməyi məsləhət gördü və bu halda Osmanlı ordusunun dərhal müsəlmanların köməyinə gələcəyini, əgər ermənilər mane olarsa, o halda da ordunun bu vəzifəni döyüşərək icra edəcəyini bildirdi və eyni zamanda, Azərbaycanın fədakarlıq edib Osmanlı imperiyasına birləşdiriləcək ərazinin qarşı tərəfində ermənilərə bir qədər ərazi güzəştə getməsini təklif etdi. O qeyd etdi ki: “Böyük məsələ həll edərkən fədakarlıq etmək lazım gəlir. Bizim alacağımız ərazinin qarşı tərəfində ermənilərə bir qədər ərazi ayırsanız əgər, onları müqavimət göstərməkdən çəkəndirmək mümkün olacaqdır”.¹⁶ Xəlil bəy Azərbaycan nümayəndələrinə etdiyi bu təklif barəsində A.Çxenkeliyə də məlumat verdi.¹⁷

Gürcü, erməni və Azərbaycan nümayəndələri ilə keçirdiyi bu görüşlər və aparılan müzakirələr barədə elə həmin gün (mayın 20-də) sədrəzəmə göndərdiyi teleqramında ətraflı məlumat verən Xəlil bəy bu müzakirələrdən gəldiyi qənaətləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirərək qeyd edirdi ki: “Əgər ermənilər sona qədər müqavimət göstərməyə qərar versələr, o halda gürcülər konfederasiyanın dağıldığını elan edərək özlərini hərə-mərclikdən qorumaq üçün müstəqilliklərini elan edəcəklər. Bununla yanaşı, heç bir tərəfin hakim olmayacağı bir məmləkətdə daxili anarxiya da baş qaldıra bilər... Bunun üçün də həm konfederasiyanı dağıtmamaq, həm də təkliflərimizi qəbul etdirmək, əks təqdirdə ermənilərlə gürcüləri ayırmaq ilə məşğulam. Keçən zamanın bizim üçün çalışmasından əmin olun”.¹⁸

Xəlil bəyin mayın 20-də M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski ilə keçirdiyi görüşdə verdiyi təklif və tövsiyələrə uyğun olaraq, ertəsi gün Azərbaycan nümayəndələri Ovanes Kaçaznuni və Aleksandr Xatisovla görüşüb erməni dövləti yaradılması məsələsi ilə bağlı müzakirələr apardılar. Bu müzakirələrdə Batum konfransındakı

¹⁵ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 91; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 48-49.

¹⁶ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 91; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 49.

¹⁷ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 91; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 49.

¹⁸ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 89-91; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 45-50.

Azərbaycan nümayəndələri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Məhəmməd Həsən Hacinski, Aslan bəy Səfikürdski və Əhməd bəy Pepinovdan başqa Tiflisdən yenidən Batuma gəlmiş Seymin müsəlman fraksiyasının üzvləri Fətəli xan Xoyski, Məmməd Yusif Cəfərov, Nəsim bəy Yusifbəyli və Xəlil bəy Xasməmmədov da iştirak edirdilər. Müzakirələrin yekununda belə bir razılıq əldə edildi ki, ermənilər Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə, konkret olaraq Qarabağa olan iddialarından imtina edirlər, bunun qarşılığında Azərbaycan tərəfi Cənubi Qafqazda “Aleksandropol quberniyası” hüdüdlərində xüsusi erməni kantonunun təşkilinə razılaşırlar.¹⁹

Göründüyü kimi, mayın 21-də Qarabağa olan iddialardan imtina etmək müqabilində Azərbaycan tərəfi İrəvan şəhərini ermənilərə güzəştə getməyə deyil, “Aleksandropol quberniyası” hüdüdlərində xüsusi erməni kantonunun təşkilinə razılıq vermişdi. Bu zaman erməni dövlətinin Aleksandropol siyasi mərkəz olmaqla yaradılması məsələsi müzakirə mövzusu idi. İrəvan siyasi mərkəz olmaqla erməni dövlətinin yaradılması məsələsi isə, bundan iki gün sonra – mayın 23-də gündəmə gəldi.

Türk ultimatumu qarşısında Cənubi Qafqaz federasiyasının dağılmasına imkan verməmək üçün Xəlil bəyin ermənilərsiz müsəlman-gürcü federasiyasını yaratmaq üçün göstərdiyi təşəbbüslər gürcülər tərəfindən qəbul edilmədi. Almanların tövsiyələri ilə hərəkət edən gürcülər artıq öz müstəqilliklərini elan etmək barəsində qəti qərara gəlmişdilər. Tələt paşa ilə apardığı məsləhətləşmələrdə sədrəzəmin “Osmanlı ordusu Qafqaza girdikdən sonra müsəlmanlarla gürcülərin ittihadını təmin edəcək”²⁰ fikri ilə də razılaşmayan Xəlil bəy gürcülərə haqq verir, gürcü xalqının uzun illər ərzində apardığı istiqlal mübarizəsini və Sereteli, Çxeidze kimi aydınlar yetişdirdiyini önə sürərək bu millətin müstəqil yaşamağa əzm etdiyini və müstəqil yaşayacağını vurğulayırdı.²¹

Tələt və Ənvər paşaların “müstəqil gürcü dövləti yaradıldığı təqdirdə Qafqazın digər qismində müsəlman dövləti yaratmaq və ermənilərə dövlət yaratmağa imkan

¹⁹ ARPIİSSA, f. 276, siy. 9, iş 1, v. 47; Авалов З. Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг. Воспоминания. Очерки. Париж: 1924, с. 57.

²⁰ BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 69.

²¹ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 103; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 56.

verməmək, ermənilərin yaşadığı əraziləri müsəlmanlarla gürcülər arasında bölüşdürmək” təklifi²² isə həm gürcülər, həm azərbaycanlılar və həm də Xəlil bəyin özü tərəfindən qəbul edilmədi. Batum konfransında əsas söz sahibi olan Xəlil bəy Cənubi Qafqaz Seyminin dağılacağı halda gürcü və müsəlman dövlətləri ilə yanaşı, erməni dövlətinin də yaradılmasını vacib hesab edir və bu mövqeyini sədrəzəmə də qəbul etdirmək üçün təkid edirdi. Amma erməni dövlətinin harada, hansı ərazilərdə yaradılması məsələsi həll edilməmişdi. Qarsın ardınca mayın 15-də Aleksandropol da türklər tərəfindən tutulduqdan sonra erməni dövlətinin İrəvan ətrafında yaradılması məsələsi gündəmə gəldi. İndi türklər erməni dövlətinin yaradılması üçün siyasi mərkəz olaraq ya Aleksandropolu ermənilərə verməli və bu şəhərlə bağlı irəli sürdüyü tələbindən geri çəkilməli, ya da İrəvanı müsəlmanlardan alıb onlara verməli idilər. Bu iki seçim qarşısında Aleksandropoldan imtina etmək fikrini belə, qəbul etməyən Osmanlı hökuməti ikinci varianta üstünlük verdi. Tələt paşa mayın 23-də Xəlil bəyə göndərdiyi teleqramında bu məsələ ilə bağlı aşağıdakı təlimatı verdi: “Ermənilərə gəlincə, onlar da İrəvanın kanton qisminə təşəkkül edə bilərlər”.²³ Xəlil bəy təkidli xahişlərindən sonra “İrəvanın kanton qisminə” erməni dövlətinin yaradılması ilə bağlı Tələt paşadan aldığı bu razılığı çox yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, erməni dövlətinin Aleksandropol mərkəz olmaqla yaradılması və Azərbaycan tərəfdən də ermənilərə müəyyən ərazi güzəştləri edilməsi ideyasını irəli sürdü. O, mayın 23-də sədrəzəmə göndərdiyi teleqramında yazırdı: “Ermənilərə gəlincə, onlar da İrəvanın kanton qisminə təşəkkül edə bilərlər buyurulur. Bundan sizin Qafqaz konfederasiyası daxilində bir erməni siyasi mövcudiyyətinin əleyhinə olmadığınıız anlayaraq məmnun oldum. Bu bir siyasi zərurətdir. Çünki orada bir milyon yarım erməni vardır. Elə bir millət ki, məfkurəsi yüksək və milli vicdanı güclü və atəşlidir. Bunları tək bir nəfəri qalmayıncaya qədər məhv etmək mümkün olmayınca, bir qismini tələb etdiyimiz ərazi daxilində bizdə, digər bir qismini Qafqazda saxlamaq şəklində məsələni həll etmək Qafqazı daima gəmirəcək və yıxacaq, təhlükəsizlik və asayişdən məhrum edəcək bir anarxiya ocağı halına gətirəcək deməkdir. Qafqaz

²² BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 80-82; ATASE, BDH, K. 2919, D. 499, F. 3-21.

²³ BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 69.

şimaldan kazak, cənubdan erməni təhdidi arasında öz mövcudiyətini davam etdirə bilməyəcəkdir. Qafqazda ermənilərin ən kompakt yaşadığı yerlər bizim tələb etdiyimiz ərazilərdir. Bu ərazilərin xaricində qalan digər yerlərdə ermənilər müsəlmanlar arasında çox dağınıq bir şəkildə yaşayırlar. Alacağımız ərazilərin qarşı tərəfində ermənilərin siyasi birliyinin təşkili üçün bir ərazi ayrılmasının uyğun olub-olmadığını müsəlman nümayəndələrlə geniş müzakirə etdik və nəticədə bunun qeyri-mümkün olduğu məlum oldu”.²⁴ Xəlil bəy daha sonra qeyd edirdi ki, erməni məsələsinin arzu etdiyimiz halda həllinin doğuracağı vahiməli nəticələrindən Əhməd bəy Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadə²⁵ də daxil olmaqla bütün Qafqaz müsəlmanları və həmçinin gürcülər də narahatdırlar.

Xəlil bəyin Türkiyənin ərazi tələblərini bir qədər yumşaldıb, Axalkələk qəzasından gürcülərə müəyyən ərazi güzəştləri etmək təklifi Ənvər paşa tərəfindən sərt qarşılandığından, o, Aleksandropolun ermənilərə güzəştə gedilməsi məsələsini hökumət qarşısında birbaşa qaldırmaqdan çəkinir və bu məsələni dolayı yolla qabartmağa üstünlük verirdi. O, Tələt paşaya göndərdiyi 23 may 1918-ci il tarixli teleqramında qeyd edirdi ki, Ə.Ağaoğlu və Ə.Hüseynzadə də bu məsələ ilə bağlı öz fikirlərini Ənvər paşaya yazacaqlar.²⁶ Teleqramın sonunda Xəlil bəy bir daha erməni dövləti yaradılmasının vacibliyi üzərində duraraq, “hər tərəfdən türk dövlət və millətləri ilə əhatə olunmuş və onların yardımı ilə siyasi məfkurəsinə qovuşmuş bir erməni hökumətindən hər halda çox uzun zaman üçün belə, zərərlər gəlməyəcəyi” qənaətində olduğunu bildirir və sədrəzəmin erməni məsələsində “çibani kökündən təmizləmək və erməni dövlətinin yaradılmasına ümumiyyətlə imkan verməmək” fikrini qeyri-mümkün və həm Türkiyə, həm də Qafqaz üçün təhlükəli hesab edir,

²⁴ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 103-104; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 56.

²⁵ Ə.Ağaoğlu və Ə.Hüseynzadə Ənvər paşa tərəfindən İstanbuldan Batuma göndərilmişdilər (BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 120; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 63). Bu şəxslər təxminən 1918-ci il mayın 20-də Batuma gəldilər. Ə.Hüseynzadədən fərqli olaraq Ə.Ağaoğlu çox aktiv davranır, heyətlərlə görüşüb müzakirələr aparırdı. Bu davranış Xəlil bəy tərəfindən çox mənfi qarşılanırdı. Tələt paşa da mayın 24-də Xəlil bəyə göndərdiyi teleqramında Ə.Ağaoğluya etimad etmədiyini əsas gətirərək, onun müzakirələrə buraxılmaması təlimatını verdi (BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 115; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 73). Elə həmin gün Xəlil bəy sədrəzəmə göndərdiyi cavab teleqramında qeyd edirdi ki, “Əhməd bəy Ağaoğlunu işə qarışdırmayacağım təbiidir. O, buraya göndərilməməli idi. Gəldikdən sonra Qafqazlı yerliləri ilə münasibət qurmasına mane ola bilməzdim. Ənvər paşa həzrətləri tərəfindən göndəriləyinə görə, müsəlman nümayəndələr və heyətlərlə görüşüb, müzakirələrdən xəbərdar olmuş, qənaətlərini yazmaq arzusunı dilə gətirmişdir” (BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 120; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 63).

²⁶ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 104; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 56.

daha sonra yazırdı: “Qənaətlərimizin bu dərəcədə ayrıldığı bir məsələni xatırlamıram. Cismin bu vəzifəni öz üzərimə götürmək üçün məni məcbur etməsi nə qədər doğru imiş. Arzum xilafında da olsa da, təbii ki, vəzifəmi icra edəcəyəm. Fəqət zərurət ilə qoyacağım bu imza həyatımın ən acı bir səhifəsi olacaqdır. Dövlət işi dövlət əsaslarına uyğun həll edilir. Belə mühüm bir məsələdə hissiyatıma hakim olmasam, bir dövlət adamı sifətiylə üzərimə götürdüyüm vəzifəmə zidd hərəkət etmiş olaram”.²⁷

Sənəddən də göründüyü kimi, Xəlil bəy “Osmanlı imperiyasına birləşdiriləcək ərazilərin qarşı tərəfində, yəni İrəvan ətrafında erməni dövlətinin yaradılması üçün bir ərazi ayrılmasının uyğun olub-olmadığı” məsələsini Azərbaycan nümayəndələri ilə də müzakirə etmiş və nəticədə bunun qeyri-mümkün olduğu məlum olmuşdu. Buna görə də Xəlil bəyin tövsiyəsi ilə Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu mayın 22-də bir surətini də Tələt paşaya göndərməklə, Ənvər paşaya xüsusi müraciət ünvanladılar. Müraciətdə deyilirdi: “Buradakı türk nümayəndələri və Seym üzvləri ilə aparılan müzakirələrdən gəldiyimiz ümumi qənaətləri sizə aşağıdakı xülasə şəklində ərz etməyi özümüzə borc bilirik. Osmanlı hökuməti tərəfindən ermənilərə aid veriləcək ultimatumun müddəalarından agah olan türk (Azərbaycan – V.Q.) nümayəndələri həmin ultimatumu ancaq Dövlət-i Aliyyəyə qarşı çıxmammaq üçün qəbul etməyə razı olublar. Həqiqətdə isə, ultimatumun diktə ilə meydana gətirəcəyi vəziyyət heç bir tərəfi məmnun edəcək və təqib edilən məqsədi təmin edəcək mahiyyətdə qəbul olunmur. Çünki Osmanlı hökumətinin tələb etdiyi ərazilərin əhalisinin əksəriyyəti erməni olduğu halda, erməniliyin (erməni dövlətinin – V.Q.) təşəkkülü üçün nəzərdə tutulan yerlərin bir çox qəzalarında əhalinin əksəriyyəti müsəlmanlardır. Bu şəkildə erməni dövləti təşəkkül edə bilməz. Bu halda gürcülərin də ayrılaraq ayrıca müstəqil dövlət qurmağa qərar vermiş olduqları təxmin edildiyindən, istər Osmanlı imperiyasının, istərsə də Qafqaz türklərinin mənafeyi nöqtəyi-nəzərindən dəyəri və böyük əhəmiyyəti məlum olan ümum-Qafqaz konfederasiyası fikri özlüyündə ortadan qalxır. Bundan başqa, gürcülər ermənilərin məskunlaşdığı ərazidən də əldə etdiklərindən, ultimatumun ehtiva etdiyi qəzalar xaricindəki erməni yerlərinin hamısı

²⁷ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 105; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 57.

Azərbaycan hüdudu daxilində qalır. Bununla bərabər, Osmanlı imperiyası tərəfindən işğal olunacaq ərazidə yaşayan ermənilər də orada qalmayaraq ümumən mühacirət etməyə və Azərbaycan ərazisinə doğru axışmağa başlayacaqlar”.²⁸ Daha sonra müraciətdə, bu siyasətin gerçəkləşməsinin Qafqaz müsəlmanları üçün çox təhlükəli və faciəli nəticələrə yol açacağı, ümumi qırğına səbəb olacağı və ictimai-siyasi həyatı uzun müddət zəhərləyəcəyi diqqətə çatdırılır və bundan narahatlıq ifadə edilərək bildirilirdi ki, “Türkiyə və Rusiya kimi güclü dövlətlərin əsrlərcə rahatlığını pozan, düşmənçilik və nifrət hisləri ilə bəslənən ermənilərin hələ təşəkkül etməmiş və hərbi qüvvələri formalaşmamış Qafqaz müsəlmanları üçün böyük bəla ola biləcəyinə diqqəti yönəltmək istəyirik. Bu vəziyyətdə istər Azərbaycan türkləri üçün, istərsə də onları himayə edəcək Osmanlı imperiyası üçün Qafqaz ikinci bir Makedoniyaya çevriləcəkdir”.²⁹ Bütün bu arqumentləri irəli sürən Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu müraciətnamənin sonunda erməni dövlətinin yaradılmasına imkan verilməməsi və müsəlmanların üstünlüyü şəraitində Qafqaz konfederasiyası yaradılmasının vacibliyini vurğulayır və bunun həm Osmanlı imperiyası, həm də Qafqaz üçün faydalı olacağına qənaət hasil etdiklərini bildirirdilər.

Batum konfransındakı Azərbaycan nümayəndələri Cənubi Qafqaz federasiyasının dağılması halında erməni məsələsinin yaradacağı problemlər, xüsusilə də Osmanlı imperiyasına birləşdiriləcək ərazilərdən Azərbaycana doğru baş verə biləcək erməni köçü ilə bağlı Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu ilə eyni fikirdə olsalar da, erməni dövlətinin yaradılması məsələsində onların mövqeyini bölüşmürdülər. Çünki Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğludan fərqli olaraq M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski bu məsələ ilə bağlı mütəmadi olaraq həm Osmanlı heyəti ilə, həm də erməni nümayəndələri ilə müzakirələr aparmış və sonuncuların federasiyanın dağılması halında azərbaycanlılarla konfederasiyada birləşməyə maraqlı olmadıqları və öz dövlətlərini yaratmağa çalışdıqları məlum olmuşdu. Eyni zamanda, gürcülər də azərbaycanlılarla ermənilərsiz konfederasiya qurmağa razı olmamış və erməni dövlətinin də yaradılmasının vacibliyi tezisini irəli sürmüşdülər. Buna görə də

²⁸ BOA, HR.SYS, no. 2398/4, v. 19.

²⁹ BOA, HR.SYS, no. 2398/4, v. 19.

Azərbaycan nümayəndələri federasiyanın dağılması halında kiçik bir ərazidə də olursa-olsun, erməni dövlətinin yaradılmasının vacibliyi mövqeyindən çıxış edir və bu dövlətin İrəvan deyil, Aleksandropol mərkəz olmaqla yaradılmasına çalışırdılar.

Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlunun Ənvər və Tələt paşalara göndərdiyi müraciətdən bir gün sonra, 1918-ci il mayın 23-də Batum konfransındakı Azərbaycan nümayəndələri erməni dövlətinin yaradılması məsələsi ilə bağlı Ənvər paşaya böyük bir müraciətlə çıxış etdilər.³⁰ Müraciətdə, Azərbaycan nümayəndələrinin Trabzon konfransının ilk günlərindən başlayaraq bütün siyasi məsələlərdə Osmanlı hökumətinin yeritdiyi siyasətə uyğun hərəkət etmək haqqında qərar qəbul etdikləri, bu günə qədər də həmin qərarlarını icra etdikləri və bundan sonra da ona sadıq olacaqları vurğulandıqdan sonra qeyd edilirdi ki: “Cənubi Qafqaz nümayəndə heyəti Trabzonu tərk etdiyi zaman müsəlman nümayəndələrinin Osmanlı heyət rəhbəri Rauf bəydən və Qafqaz cəbhəsi komandanı Vehib paşadan aldıkları tapşırıqlara görə, Osmanlı hökumətinin Cənubi Qafqaza yönələn ərazi tələbləri Brest-Litovsk müqaviləsinin müəyyən etdiyi sərhəd dairəsində idi. Bu zaman Qafqazın müsəlman əhalisinin Türkiyəyə yönələn ilhaq tələblərinə qarşı Osmanlı hökumət nümayəndələri hər vəchlə sübut etməyə çalışırdılar ki, Osmanlı imperiyasının siyasəti qüvvətli və müstəqil bir Qafqazın mövcudluğunu vacib bilir və buna görə də Qafqaz müsəlmanları konfederasiyada öz daxili müstəqilliklərini təmin etmək surətiylə digər Qafqaz millətlərindən ayrılmamalıdır. Biz də bu formulu qəbul edib, Osmanlı imperiyasına qarşı son ana qədər müqavimət göstərməkdə israr edən gürcü və ermənilərə bir tərəfdən Seymdən çıxmaq təhdidi, digər tərəfdən də Türkiyənin Qafqazın istiqlalına tərəfdar olub, Brest-Litovsk sülhünün müəyyən etdiyi sərhədi keçməyəcəyi ümidi ilə təzyiq edərək, onları Gegeçkori hökumətini süquta, Cənubi Qafqazın istiqlalını elana, Brest müqaviləsinə qəbul etməyə və Türkiyə ilə müqavilə imzalayıb dostluq münasibətləri qurmağa vadar etdik. Mülahizələrimiz də ondan ibarət idi ki, kiçik müharibədən sonra Türkiyə sərhədi bir tərəfdən xristian Gürcüstana dayanacaq, digər tərəfdən Ermənistan istiqamətində də Şərqi Qafqaz müsəlmanları ilə fasiləsiz əlaqəni təmin edərək müəyyən ediləcəkdir. Biz müharibə

³⁰ BOA, HR.SYS, no. 2398/4, v. 12, s. 1-4; ARDA, f. 970, siy. 1, iş 7, v. 4-11.

təzminatı olaraq Brest-Litovsk sülhünün müəyyən etdiyi sərhədlərdən əlavə yalnız Axıska sancağı və Sürməlinin bir qisminin Türkiyəyə keçəcəyini təxmin etmişdik və gürcü və erməniləri də buna hazırlayıb Batuma gəlmişdik”.³¹

Daha sonra müraciətdə Azərbaycan nümayəndələrinin Batuma ilk gəldiyində Osmanlı nümayəndə heyəti ilə görüşən zaman, onların da yuxarıda qeyd edilən mülahizələri dəstəklədiyini gördüyü, fəqət bir qədər sonra ərazi tələbləri ilə bağlı İstanbuldan göndərilən yeni təlimatın Cənubi Qafqaz heyətinə bildirilməsi ilə vəziyyətin kökündən dəyişdiyi və bu tələblərin Qafqaz federasiyası fikrini məhv etdiyi diqqətə çatdırıldıqdan sonra deyilirdi: “Osmanlı hökumətinin ərazi tələbləri haqqındakı təklifi ilə Qafqaz konfederasiyası fikri məhv olur. Üç – gürcü, müsəlman və erməni – kanton əvəzinə yalnız iki – gürcü və müsəlman kantonları qalır. Çünki Axalkələk, Aleksandropol, Eçmiədzin, Sürməli sancaqları ilə İrəvan sancağının bir qisminin ilhaqı ilə Ermənistan kantonunun böyük bir qismi Türkiyəyə keçir. Adı çəkilən kantonun Cənubi Qafqaz daxilində qalan qismi o qədər məhdud və az bir şeydir ki, bu hüddud daxilində bir kanton təşkilindən qətiyyən bəhs oluna bilməz. Sayca ermənilər Cənubi Qafqazda çox olsalar da, onlar kiçik hissələr şəklində müsəlman ərazisinə səpilmiş bir halda olub, bu ayrı-ayrı parçalardan bir erməni kantonu biçmək nə coğrafiyaca mümkün, nə də felən təsəvvür olunur, müsəlman əhali belə bir təklifi dinləmək belə istəməz. İki kantonlu birləşmiş Qafqaz hökumətinə gəlincə, buna da gürcülər qətiyyən razı deyillər. Onlar işin belə müşkül bir şəkllə müncər olacağı ilə hasil olacaq daxili anarxiyanı tam dərk edərək, özlərini sudan çıxarmaq üçün istinad olunacağını təxmin etdikləri yangında iştirak etməmək, ermənilərlə əlaqəni pisləşdirməmək və eyni zamanda ərazilərini bir sel kimi gələcək erməni qaçqınlarına qarşı müdafiə etmək üçün öz istiqlallarını elan etməklə Qafqaz birliyindən çıxıb müstəqil bir siyasət yeritməyə qərar vermişlər. İş bu dərəcəyə gəlincə, təbiidir ki, biz də Şimali Qafqaz ilə birlikdə Qafqaz müsəlmanlarının istiqlalını elan etməliyik. Fəqət indiki halda məsələnin belə bir şəkil alması müvafiqdirmi?

³¹ BOA, HR.SYS, no. 2398/4, v. 12, s. 1-2; ARDA, f. 970, siy. 1, iş 7, v. 4-6.

Bizə elə gəlir ki, Trabzonda ortaya qoyulan, Batumda bir daha bəyan edilən mülahizələrlə çox da müvafiq olmaz. Görəsən, Türkiyə, kiçik qardaşı olan Azərbaycan və ümumiyyətlə böyük türk siyasətindən ötrü hansı yol daha müvafiqdir? Öz daxilində intiqam hissi ilə yaşayan, daim fürsət axtaran və ilk imkan tapan kimi arxamızdan xəncərlə vurmaq zehniyyətində qalan bədxah erməni milli arzusu və hər zaman türk siyasəti əleyhinə xarici müdaxilələrə çalışıb, intriqalara vasitə olacaq bir milyon yarımliq erməni kütləsi saxlamaq, yoxsa türk toplumları ilə əhatə olunmuş, hərbi-strateji cəhətdən zərərsiz və milli amalı təmin olunmuş kiçik bir erməni kantonu? Milli siyasətimiz nöqtəyi-nəzərindən bizcə, ikinci yol daha münasib görünür. Doğrudur ki, Türkiyədə həyata keçirdikləri ocaqsız yanğınlar, xaincəsinə qaldırdıqları üsyanlar, indinin özündə də Qafqazda törətdikləri ağır cinayətlər ermənilərdən bəhs edərkən qeyz və kin hislərindən kənar soyuq bir halda bəhs etmək mümkün deyil. Fəqət bunu da bilirik ki, digər böyük dövlətlər kimi böyük Türkiyə dövləti də yürütdüyü siyasətini hissiyat üzərində qurmur. Biz də erməni kantonu təsisindən bəhs etdikdə məqsədimiz erməniləri müdafiə etmək deyil, öz siyasətimiz, ümumi türk siyasəti nöqtəyi-nəzərindən baxır və məsələni bu siyasət dairəsində həll etmək istəyirik”.³²

Müraciətin bundan sonrakı qisminə gürcü və erməni nümayəndələrinin Batumdakı alman nümayəndələri ilə sıx-sıx görüşməsinə və onlardan əldə edilən məlumatlara görə Almaniyanın Qafqaz birliyi ideyasını müdafiə və Brest-Litovsk müqaviləsində israr etməsinə diqqət yönəldilir, Qafqazın iki hissəyə bölünməsi halında onun istiqlaliyyətinin tanınması məsələsində problemlər yaşanacağı vurğulanır və ardınca qeyd edilirdi ki, mayın 18-də Lossovun göndərdiyi məlumatdan anlayırıq ki, Almaniya hökuməti Qafqazın istiqlalını bolşevik hökumətindən əvvəl tanımaq istəmir. Digər tərəfdən, ermənilər Almaniyanın vasitəsi ilə öz ərazilərinin hamısını əldə edərlərsə, bu son dərəcə zərərli bir iş olar deyə narahatıq. Çünki belə olan təqdirdə ermənilərdə təkrar Avropa dövlətlərinə müraciət etmək fikri canlanır və yeni bir ümid hasil olar. İş bu mərhələyə gəlincə, ermənilərə təmin olunacaq nə varsa, müstəqil şəkildə Dövlət-i Aliyyənin öz təşəbbüsü və bizim vasitəmizlə verməsi çox

³² BOA, HR.SYS, no. 2398/4, v. 12, s. 2-3; ARDA, f. 970, siy. 1, iş 7, v. 6-8.

faydalı olacaqdır. Hər halda bu məsələdə Avropanın vasitəçiliyinə qətiyyəən imkan verilməməlidir.³³

Müraciətin sonunda Azərbaycan nümayəndələri bu müraciətin Osmanlı imperiyasının daxili işlərinə qarışmaq kimi deyil, kiçik qardaşın ailə məşvərətində öz rəyini bildirməsi kimi qəbul edilməsini xahiş edir və Osmanlı hökumətinin qəbul etdiyi istənilən qərara sədaqətlə yanaşacaqlarını bildirirdilər. Bunun ardınca “erməni kantonunun bölüşdürülməsi haqqındakı qərar qəti və dəyişməz olduğu təqdirdə” böyük bir xahişlərinin olduğu vurğulanırdı. Cənubi Qafqazda tüğyan edən anarxiya şəraitində Bakı vilayətinin erməni-bolşevik birləşmələrinin, İrəvan vilayətinin isə ermənilərin nəzarətində olduğu, Qafqaz müsəlmanlarının maddi və mənəvi sərvət mərkəzi olan Bakıda bolşeviklərin getdikcə gücləndiyi və şəhəri tamamilə talan etdiyi və belə getsə az sonra bir çəllək də olsa neft tapılmayacağı və bununla da Türkiyənin istifadə etmək istədiyi dəmir yollarının istifadə olunmaz hala gələcəyi diqqətə çatdırılır və bütün bunlara görə də Osmanlı ordusunun təxirə salınmadan Azərbaycana göndərilməsinin vacibliyi vurğulanırdı. İran ərazisindən də olsa belə, təxirə salınmadan Azərbaycana hərbi yardım göndərilməsi xahiş edilir və qeyd edilirdi ki, “bu yardım sülh müzakirələrinin nəticəsini gözləmədən və erməni kantonu məsələsi ilə bağlanmadan gerçəkləşməlidir. Erməni kantonunun yaradılmasına imkan verməmək isə, işi təbii olaraq, daha da çətinləşdirəcək və vəziyyəti son dərəcə ağırlaşdıracaq. Çünki həqiqətən gözlənilir ki, Osmanlı imperiyasına birləşdiriləcək erməni vilayətlərindən çıxacaq erməni əhalisi heç şübhəsiz ki, Gəncə vilayətinə doğru hərəkət edəcək və müsəlman ərazisindən keçərək Bakı vilayətindəki bolşeviklərlə birləşmək istəyəcəkdir. Bu da qarşılıqlı toqquşmalara gətirəcəkdir ki, burada da qüvvələr nisbəti qeyri-bərabərdir. Buna görə də müsəlmanları fəlakətlər gözləyir və Cənubi Qafqazın məzarlığa dönmək ehtimalı vardır. Bunun üçün də ultimatumla bərabər hərbi tədbirlər də dərhal icra edilməlidir ki, ermənilər yerlərindən qalxıb digər tərəfə köç etməsinlər. Bu məqsədlə də ermənilər mühasirəyə alınmalı,

³³ BOA, HR.SYS, no. 2398/4, v. 12, s. 3; ARDA, f. 970, siy. 1, iş 7, v. 8-9.

müsəlmanlar silahlandırılmalı və onlara yardım çatdırmaq üçün bir koridor açılmasına çalışılmalıdır”.³⁴

Müraciəti Batum konfransındakı Azərbaycan nümayəndələri – M.H.Hacınski, M.Ə.Rəsulzadə, Qazı Əhməd bəy (Xanbaba), A.Səfikürdski və Ə.C.Pepinovdan başqa Müsəlman Milli Şurası və Seym üzvlərindən M.Y.Cəfərov, ədliyyə naziri F.X.Xoyski, maarif naziri N.Yusifbəyli və X.Xasməmmədov imzalamışdılar.

Xəlil bəy mayın 24-də Tələt paşaya göndərdiyi teleqramında gürcü, erməni və Azərbaycan nümayəndələri ilə keçirdiyi görüşlər və apardığı müzakirələr haqqında məlumat verir və qeyd edirdi ki, “əvvəlcə də ərz etdiyim kimi, gürcülər erməniləri qeyri-məmnun buraxmaqdan çəkinirlər və buna görə də ermənilər ultimatumu qəbul etmədiyi təqdirdə belə, müsəlmanlarla birlikdə konfederasiyada qalmamağa qərar veriblər. Əgər ermənilər ultimatumu qəbul etməyib, müqavimət göstərməyə qərar versələr, təxmin edirəm ki, gürcülər bu müqavimətdə iştirak etməyəcəklər. Fəqət, ümumi hökumətdən və Seymdən çıxıb öz hüdudları daxilində öz istiqlaliliyyətlərini elan edərək kənara çəkiləcəklər. Ermənilər isə onlara edilən təklif dairəsində sülh imzalamamağa qərar veriblər. Müqavimət və ya sülh məsələsində aralarında fikir ayrılıqları vardır. Başlıca komitələri uzlaşma mümkün olmazsa müqavimət tərəfdarıdır. Gürcülər Axıskanı tərk etməyə, ermənilər isə sərhədin Araz və ətrafından çəkilməsinə razı olacaqlar”.³⁵

Qeyd etdiyimiz kimi, Osmanlı heyəti İstanbuldan Batuma yola düşərkən Cənubi Qafqaz Respublikasına qarşı qərarlaşdırılan ərazi tələblərinə görə, Brest-Litovsk sülhünün müəyyən etdiyi sərhədlərdən əlavə müharibə təzminatı olaraq yalnız Axıska və Sürməli qəzalarının tələb edilməsi qərarlaşdırılmışdı³⁶, lakin sonrakı günlərdə Ənvər paşa Axıska və Sürməli qəzalarından başqa Axalkələk və Aleksandropol qəzaları, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarının bir hissəsi və Naxçıvan qəzası (Ordubad istisna olmaqla) ilə bağlı da ərazi tələbləri irəli sürüb³⁷ bu tələbləri

³⁴ BOA, HR.SYS, no. 2398/4, v. 12, s. 3-4; ARDA, f. 970, siy. 1, iş 7, v. 9-11.

³⁵ BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 65-66.

³⁶ BOA, HR.SYS, no. 2398/4, v. 12, s. 1-2; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 65-66.

³⁷ BOA, HR.SYS, no. 2399/1, v. 1-2; ATASE, BDH, K. 2919, D. 499, F. 3-2.

hökumət nəzdində qəbul etdirmişdi.³⁸ Xəlil bəy də 24 may tarixli teleqramında İstanbul hökumətinin Axalkələk qəzası ilə bağlı tələbindən imtina etdiyi və ya bu qəza ilə bağlı müəyyən güzəştlər verdiyi təqdirdə gürcülərlə, Aleksandropol və ermənilər yaşayan digər ərazilərlə bağlı tələblərindən imtina etdiyi təqdirdə də ermənilərlə sülhün mümkün olacağını sədrəzəmin diqqətinə çatdırmaqla, əslində Cənubi Qafqaza qarşı ərazi tələbləri ilə bağlı İstanbulda qərarlaşdırılan variantın qəbul edilməsinə gürcü və ermənilərin razı olduqlarını göstərməyə çalışırdı. O, eyni zamanda, bütün bunları qeyd etdikdən sonra, elə həmin teleqramda Azərbaycan nümayəndələrinin Ənvər paşaya ünvanladığı 23 may 1918-ci il tarixli müraciət haqqında da məlumat verir və həmin müraciətin əsas müddəalarını xülasə şəklində bildirirdi.³⁹ Bununla da, Xəlil bəy erməni dövlətinin yaradılmasına Azərbaycan nümayəndələrinin də razı olduqlarını və bu məsələdə ortaya qoyduqları arqumentlərlə hətta təkid etdiklərini və bunda haqlı olduqlarını göstərmiş olurdu.

Mayın 24-də demək olar ki, bütün gün boyu Xəlil bəy ilə Tələt paşa arasında teleqramla aparılan məsləhətləşmələrin yekununda sədrəzəm Cənubi Qafqaz heyətinə 24 saatlıq bir ultimatumun verilməsinə göstəriş verməklə bərabər, erməni dövlətinin yaradılması məsələsi ilə bağlı aşağıdakı qəti mövqeyini ortaya qoydu: “Ermənilərin bir hökumət halında təşəkkül etməsinə qətiyyənlər tərəfdar deyiləm. Kiçik bir erməni muxtariyyəti beş il sonra beş milyon əhalisi olan bir erməni dövləti halına gələcək və bütün Qafqaza hakim olaraq Şərqi Bolqarıstanına çevriləcəkdir. İran və Amerikada olan bütün ermənilər orada toplanacaq, ingilis və fransızlardan hər cür yardım alaraq, gələcəkdə xristian gürcülərlə və çox asanlıqla əcəmlərlə birlikdə bizim əleyhimizə hərəkət edəcəklər. Bu halda mümkün olsa, çibani kökündən təmizləmək ən xeyirli cəhətdir. Bu mümkün olmadığına görə, (Ermənistanın – V.Q.) çox zəif və yaşamayacaq şəkildə təşəkkül etməsi zəruridir...”⁴⁰

Sədrəzəmin bu mövqeyi qarşısında Xəlil bəy erməni dövlətinin yaradılması məsələsində “çibani kökündən təmizləməyincə, görülmək yarımçıq tədbirlərin gələcək üçün çox təhlükəli olacağı” fikrini irəli sürdü. Lakin o, “çibani kökündən

³⁸ BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 6.

³⁹ BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 66-68.

⁴⁰ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 113-115; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 73, s. 1-2.

təmizləmək” deyəndə heç də Tələt paşa kimi erməni dövlətinin yaradılmasına imkan verməməyi nəzərdə tutmurdu. Əksinə, Xəlil bəy təkcə İrəvan kantonunun zəif bir Ermənistanın təşkili üçün belə, çox kiçik ərazi olmasına, ermənilərin bir qisminin Qafqazda qalıb dövlətə sahib olduqları halda, digər qisminin Osmanlı hakimiyyəti altında qalmasının gələcəkdə doğuracağı problemlərə diqqəti çəkir və Türkiyənin tələb etdiyi ermənilər yaşayan bölgələrin, xüsusilə də Aleksandropolun da onlara güzəştə gedilməsi fikrini irəli sürür və bununla da Qafqaz və Osmanlı ermənilərinin ümumi dövlətinin yaradılması mövqeyindən çıxış edirdi. O, sədrəzəmə göndərdiyi 24 may 1918-ci il tarixli növbəti teleqramında yazırdı: “Çıbanı kökündən təmizləməyincə, görəcəyimiz yarımçıq tədbirin hər halda gələcək üçün çox təhlükəli olacağı qənaətindəyəm. Erməniliyin istədiyimiz hüdudun xaricində çox zəif bir halda belə təşkili uyğun olmayacağına qənaətdən sonra Aleksandropoldan imtina etməyi tövsiyə etdim. Səbəblərini də əvvəlcə izah etdiyim üçün təkrar etmək istəmirəm”.⁴¹

Xəlil bəy bu teleqramında həmçinin ilk öncə Qafqazın beynəlxalq vəziyyətinin aydınlaşdırılmasının vacibliyi üzərində dayanır və buna görə də Cənubi Qafqaz federasiyasının dağılmasından sonra Cənubi Qafqazda üç hökumətdən ibarət konfederasiya yaradılmasını və bu konfederasiyanın beynəlxalq aləm, xüsusilə də Rusiya tərəfindən tanınmasına nail olmağı ən vacib iş hesab edirdi. O, Osmanlı hökumətinin öz iradəsini düşməyə tamamilə diktə etməsə belə, Qafqazın müstəqilliyinin Rusiya tərəfindən tanınmasına nail olmasının böyük bir siyasi uğur olacağını vurğulayır, Qafqaz hökumətləri ilə Türkiyə arasında qurulacaq əlaqələrin xarakteri məsələsini isə sonraya saxlamağı, həmçinin Qafqazdan Türkiyə üçün daha çox ərazi qoparmağa və ya bölgəni tamamilə Osmanlı imperiyasına ilhaq etməyə tələsməməyi məsləhət bilir, əks halda İstanbul hökumətinin məhrumiyyətlərə düçar olacağını diqqətə çatdırırdı.⁴²

Xəlil bəy sədrəzəmə göndərdiyi növbəti teleqramlarında da “Aleksandropol qəzasında ümumilikdə 250 min erməninin yaşadığı və Türkiyəyə ilhaq edildikdən

⁴¹ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 119; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 61.

⁴² BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 119-120; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 61-63.

sonra onların idarə edilməsinin çətin olacağı” fikrini irəli sürərək, bu ərazinin ermənilərə güzəştə gedilməsinə təkid edirdi.⁴³ Lakin Ənvər paşanın nümayiş etdirdiyi sərt mövqe qarşısında Osmanlı hökuməti irəli sürdüyü ərazi tələbləri üzərində ısrarla durdu və hansısa bir ərazi güzəştə getmək fikrini qəbul etmədi. Belə olan təqdirdə Xəlil bəy üçüncü bir yol seçdi ki, bu da Türkiyənin ermənilərdən aldığı torpaqların əvəzində azərbaycanlılara məxsus ərazilərin bir qismini onlardan alıb ermənilərə verməkdən ibarət idi. Bu təklif ilk əvvəl ermənilər tərəfindən irəli sürülmüşdü. Trabzon konfransı uğursuzluqla nəticələndikdən sonra Osmanlı hökumətinin tələbləri qarşısına silahla çıxmağın əsas tərəfdarı olan ermənilər indi daha da sərtləşən türk tələbləri qarşısında əlacsız bir vəziyyətə düşmüşdülər. Erməni nümayəndələri sərt türk tələbləri qarşısında çıxış yolu kimi təklif edirdilər ki, heç olmasa Cənubi Qafqaz müsəlmanlarından müəyyən ərazilər alınıb ermənilərə verilsin. Bunun qarşılığında ermənilərlə müsəlmanlar arasında olan düşmənçilik də aradan qalxacaq və ermənilər Bakıdakı müsəlman əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməyi öz üzərlərinə götürəcəklər.⁴⁴ Xəlil bəy bu təklifi məqbul hesab etdi və “Osmanlı hökumətinin belə bir ərazinin ayrılmasının əleyhinə olmadığını” erməni nümayəndələrinə bəyan etdi. Erməni nümayəndələri də söz verdilər ki, belə bir razılıq əldə edilib gerçəkləşdiyi təqdirdə ermənilər İstanbula bir heyət göndərərək, Osmanlı hökumətinə sədaqətlərini arz edəcəklər.⁴⁵

Daha sonra Xəlil bəy bu məsələ ilə əlaqədar M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski ilə danışıqlar apardı və nəticədə Osmanlı yardımına böyük ehtiyac duyan Azərbaycan nümayəndələrinin razılığını ala bildi.⁴⁶ Osmanlı heyət rəhbəri dərhal bu barədə İstanbula məlumat verdi, amma adı keçən təklifin guya Azərbaycan nümayəndələrindən ona gəldiyini önə çəkdi və bunu xüsusi vurğuladı. O, Tələt paşaya göndərdiyi 26 may tarixli teleqramında Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinə veriləcək ultimatumun hazır olduğunu və indi veriləcəyini bildirir, lakin ultimatumun verilmə müddəti ilə bağlı bəzi istəklərinin olduğunu qeyd edərək yazırdı:

⁴³ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 140; BOA, HR.SYS, no. 2371/6, v. 89.

⁴⁴ ATASE, BDH, K. 2919, D. 499, F. 3-26.

⁴⁵ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 129-130; BOA, HR.SYS, no. 2371/6, v. 82-83.

⁴⁶ ATASE, BDH, K. 2919, D. 499, F. 3-26, 3-31.

“...Müsəlman nümayəndələr bu gün səhər yanıma gəldilər. Bakıdakı vəziyyətlə bağlı çox qayğılıdılar. Çünki bu şəhər ermənilərin əlindədir. Bunun üçün bizə tərk ediləcək ərazinin qarşı tərəfində ermənilərə, onları qismən də olsa, təmin edəcək bir kanton ayırmaq istədilər. Sonra daşnaksütyunların xaricində olan və bu gün Tiflisdə əhəmiyyət kəsb edən digər bir erməni partiyasının rəisi gəldi. O da bu şəkildə yekunun tərəfdarı göründü. Bizə əvvəlcə bildirdiyiniz təlimatlara istinad edərək Osmanlı hökumətinin belə bir kantonun ayrılmasına qarşı olmadığını bildirdim. Bunun üçün bir neçə gün müddət istədi. Və ultimatum veriləcəksə bunun heç olmasa üç gün müddət ilə verilməsini rica etdi. Belə bir razılıq əldə edilib gerçəkləşərsə əgər, adı keçən (erməni nümayəndəsi – V.Q.) İstanbula bir heyət göndərilərək Hökumət-i Səniyyəyə sədaqət ərz ediləcəyini də əlavə edərək, bir az da bizim tərəfə lütf və xoş münasibət göstərilməsini rica etdi. Ermənilər tərəfinə bu şəkildə göstəriləcək təzahürün Avropa və Amerikada yaradacağı təsir çox yaxşı olacaqdır”.⁴⁷

Lakin Ənvər paşa çox sərt bir şəkildə bu təklifə qarşı çıxdı. Ənvər paşa da Tələt paşa ilə eyni mövqedən çıxış edərək, Qafqazda erməni dövlətinin yaranmasına imkan verməmək, ermənilərin yaşadığı əraziləri müsəlmanlarla gürcülər arasında bölüşdürmək və hazırda ermənilərin əlində olan, müsəlmanların yaşadığı İrəvan şəhərinin və ətraf ərazilərin müsəlmanlar tərəfindən azad edilərək ermənilərin əlindən alınmasına çalışmağı tövsiyə edirdi. Bu mümkün olmadığı təqdirdə isə, Ənvər paşa erməni dövlətinin yaradılmasının qaçılmaz olacağını vurğulayır və bu halda da yaradılacaq erməni dövlətinin yaşamayacaq dərəcədə olduqca zəif bir şəkildə təşkil edilməsini vacib sayırdı. O, 1918-ci il mayın 27-də Vehib paşaya göndərdiyi teleqramında yazırdı: “Xəlil bəyin teleqramından anlaşıldığına görə, ermənilər bizim onlardan aldığımız ərazilərin qarşılığında Cənubi Qafqaz müsəlmanlarına aid ərazidən bir qisim almaq istəyirlərmiş və müsəlmanlar da buna razılıq verəcəklərmiş. Məncə bu tamamilə yanlışdır. Əgər bu gün Qafqazda beş-altı yüz min əhalisi olan və kafi miqdarda əraziyə malik kiçik bir Ermənistan təşəkkül edərsə, gələcəkdə əmrləri Amerikadan alaraq, o tərəfdən gələn ermənilərlə bu hökumət milyonlarla əhaliyə sahib olacaqdır. Və bizim üçün şərqdə bir Bolqarıstan daha yaranar ki, bu da bizim

⁴⁷ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 129-130; BOA, HR.SYS, no. 2371/6, v. 82-83.

üçün Rusiyadan daha zərərli bir düşmən olar. Çünki ermənilərin bütün mənafe və əməlləri bizim məmləkətimizdədir. Dolayısıyla, bu təhlükəni indidən ortadan qaldırmaq üçün ermənilərin kiçik bir hökumət halında belə təşəkkül etməməsini və müsəlmanlarla gürcülər arasında, bizim qüvvələrimizin yardımını və təsirinin ən çox olduğu bu dövrdə bölüşdürülməsini, müsəlmanların ermənilərə heç bir haqq və ərazi verməmələrini təmin etməyi və bununla yanaşı, bu gün ermənilərin əlində olan müsəlmanların yaşadıkları İrəvan kimi məntəqənin belə, müsəlmanlar tərəfindən işğal edilərək, bu surətlə müsəlmanlar yaşayan yerlərin ermənilərin əlindən qurtarılmasına xüsusilə cəhd göstərilməsini üstün tuturam. Mənafeyimizə ən çox uyğun olan bu şəkil gerçəkləşməzsə, onda ermənilərə də bir mövcudiyət verilməsi qaçılmaz olar. Belə olan təqdirdə, ermənilərin gələcəkdə vücut bularaq yaşamayacaq surətdə olduqca çox zəif bir halda buraxılmalarına çalışmaq lazımdır. Həm hökumətimizin, həm də Qafqazdakı müsəlmanların indiki və gələcəkdəki mənafeləri ancaq bu surətlə təhlükədən qurtarıla bilər...”⁴⁸

Onu da qeyd etmək ki, Batum konfransının başlaması ilə türk qoşunlarının Qafqaz istiqamətində irəli hərəkətinə müvəqqəti olaraq fasilə verilsə də, danışıqların dalana dirənməsi, eyni zamanda ermənilərin türk-müsəlmanlara qarşı törətdiyi soyqırım cinayətlərinin sistemli xarakter alması ordunun öz hərəkətinə davam etməsini labüd etdi. Ənvər paşa 1918-ci il 19 may tarixində Vehib paşaya göndərdiyi təlimatında, ordunun irəliləyib Batum konfransındakı türk ərazi tələblərini müəyyən edən sərhədə qədər olan əraziləri tutmasını əmr etdi.⁴⁹ Bu əmr üzrə hərəkət edən Vehib paşa türk qoşunlarının irəli hərəkətini İrəvan quberniyası istiqamətində davam etdirdi. Mayın 20-də Sürməlini ələ keçirən türk qoşunları, mayın 24-də Cəlaloğlunu işğal etdilər və Qarakilsə istiqamətinə yönəldilər, həmçinin Sərdarabada girdilər. Osmanlı hərbi komandanlığı strateji cəhətdən çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən Qarakilsənin tutulmasına böyük önəm verirdi. Çünki Aleksandropol-Tiflis dəmir yolunun üzərində mühüm məntəqə olan Qarakilsənin tutulması ilə bir tərəfdən ermənilər gürcülərdən tamamilə ayrılmış olacaqdılar, digər tərəfdən də, Gəncə

⁴⁸ ATASE, BDH, K. 2919, D. 499, F. 3-31.

⁴⁹ ATASE, BDH, K. 2919, D. 499, F. 3-11.

müsəlmanları ilə əlaqə yaranacaqdı.⁵⁰ Lakin ermənilər Qarakilsəni əldə saxlamaq üçün ciddi müqavimət göstərdilər. Bu müqavimətə baxmayaraq, mayın 28-də Qarakilsə türk qoşunları tərəfindən alındı. Qarakilsə uğrunda mayın 26-28-də gedən iki günlük döyüşlərdə türk ordusu 1600 şəhid verdi və bir çox dəyərli zabitlərini itirdi.⁵¹

Xəlil bəy mayın 28-də Tələt paşaya göndərdiyi teleqramında Qarakilsə ətrafında ermənilərin ciddi müqavimət göstərərək, ölüm-dirim mübarizəsi apardıqları ilə bağlı Vehib paşadan aldığı məlumatları sədrəzəmin diqqətinə çatdırdıqdan sonra, əhalisinin böyük əksəriyyəti erməni olan Aleksandropol və Axalkələk qəzalarının Türkiyəyə birləşdirilməsini səhv addım hesab edir, bu ərazilərin ermənilərə verilməsi təklifini yenidən irəli sürür və erməni dövlətinin Bolqarıstanla müqayisə edilməsinin doğru olmadığını bildirirdi. O, yazırdı: "...Vehib paşa həzrətləri, Gümrüdə beş min evdən yalnız iki yüz evin müsəlman olduğunu və Aleksandropol sancağında iki yüz əlli min erməni yaşadığını və bizə ilhaqdan sonra onların necə idarə ediləcəyində çəşqin olduğunu söylədi. Yüzdə səksən beşi erməni olan Axalkələk qəzasıyla və digər yerlərlə bərabər olduqca dağlıq və sərb bir məmləkətdə dörd yüz minə yaxın ermənini özümüzə birləşdiririk. Allah sonunu xeyirli etsin. Rus ermənilərinin bizimkilərin tərbiyəçisi və müəllimi olduğunu da nəzəri-diqqətə alıram. Hər halda çox xətalı bir yolu təqib etməkdə olduğumuzda israr edirəm. Ermənilərin Bolqarıstana bənzədilməsi fərqli müqayisədir. Bolqarıstan Avropada və İstanbul yolunun üzərindədir. Böyük Slavyan ailəsinin kiçik bir parçası və böyük bir siyasət pişdarıdır və bizi İstanbula doğru sıxışdıraraq arxasını böyük xristian dövlətlərinə istinad etdirmişdir. Asiyada və böyük türk dövlət və millətlərin əhatəsində qalacaq olan ermənilərin qonşularına tabe olmaqdan başqa çarəsi yoxdur. Bugünkü yarımçıq tədbir həm bizi, həm də Qafqazı yandıracaqdır və bəlkə məsələni daha da çətinliyə yuvarlayacaqdır".⁵²

Vehib paşa da Ənvər paşanın mövqeyini ifadə edərək, erməni dövlətinin yaradılmasına imkan verməmək mövqeyindən çıxış edir, lakin bu mümkün olmadığı

⁵⁰ BOA, HR.SYS, no. 2399/1, v. 14.

⁵¹ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 139-140; BOA, HR.SYS, no. 2371/6, v. 89.

⁵² BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 139-140; BOA, HR.SYS, no. 2371/6, v. 89-90.

təqdirdə, erməni dövlətinin yaradılmasını qaçılmaz hesab edirdi. Lakin o, Xəlil bəyin mayın 26-da erməni və müsəlman nümayəndələri ilə apardığı danışıqlarda “ermənilərlə müsəlmanlar arasında düşmənçiliyin aradan qaldırılması və Bakıdakı müsəlman əhalinin erməni-bolşevik təcavüzündən qorunması” öhdəliyi qarşılığında azərbaycanlıların ermənilərə müəyyən ərazi güzəştləri etməsi ilə bağlı əldə edilən razılaşmaları səhv addım hesab edir və qəti şəkildə bu razılaşmaların əleyhinə çıxırdı. Vehib paşa Azərbaycan nümayəndələrinə də tövsiyə edirdi ki, heç bir halda özlərinə məxsus ərazilərdən ermənilərə bir qarış belə olsun, verməyə razı olmasınlar. O, bu məsələ ilə bağlı Ənvər paşaya göndərdiyi 1918-ci il 29 may tarixli teleqramında yazırdı: “Xəlil bəy Cənubi Qafqaz müsəlmanlarına aid ərazinin kiçik bir qisminin ermənilərə verilməsi halında ermənilərlə müsəlmanların arasının düzələcəyi və Bakıda olan müsəlmanların oradakı erməni təcavüzünə qarşı təhlükəsizliyini təmin edəcəyi mövqeyində olub, hər iki tərəflə bu zəmində görüşdüyünü müsəlman nümayəndələrin mənə etdiyi müraciətlərindən anladım və bu işin çox yanlış olub, heç bir halda ermənilərə özlərinə aid ərazidən bir qarış belə olsun, verməyə razı olmamalarını onlara tövsiyə etdim və Xəlil bəyə də bu məsələdə onunla həmfikir olmadığımı söylədim”.⁵³

Ənvər paşanın verdiyi direktivlər üzrə hərəkət edən Vehib paşa hansısa öhdəliklər qarşılığında Azərbaycan ərazilərindən ermənilərə ərazi güzəştləri edilməsinin əleyhinə çıxsa da, ən azından beynəlxalq aləm qarşısında ermənilərə bir mövcudiyyət və müəyyən güzəştlər verilməsini vacib hesab edirdi. O, “erməni dövlətinin yaradılmasına imkan verməmək” haqqında Ənvər paşanın 27 may 1918-ci il tarixli teleqramına⁵⁴ mayın 29-da verdiyi cavabda “verilən əmrləri yerinə yetirmək üçün çalışdıqlarını” bildirməklə yanaşı, onu da qeyd edirdi ki, “erməniləri tamamilə qeyri-mövcud edə bilmərik. Hər halda onlara bir vücut vermək zərurət və məcburiyyətdəyik”.⁵⁵ Fikrini də onunla əsaslandırırırdı ki, “əgər ermənilərin hamısının çingizənə bir surətdə məhv edilməsinə qarşı dünya dövlətləri səssiz qalacaqlarsa, o zaman bu ən kəsə və işğal vəziyyəti üçün ən uyğun bir tədbir ola bilər.

⁵³ ATASE, BDH, K. 2919, D. 499, F. 3-26.

⁵⁴ ATASE, BDH, K. 2919, D. 499, F. 3-31.

⁵⁵ ATASE, BDH, K. 2919, D. 499, F. 3-26.

Yox əgər, dövlət ikinci bir xoşagəlməz vəziyyətə düşməməyi zəruri hesab edirsə, o zaman onlara da istər-istəməz məhdud da olsa, bir şəkil vermək lazım gələcəkdir”.⁵⁶ Vehib paşa erməni dövləti yaradıldığı təqdirdə, bu dövlətin gələcəkdə nə Türkiyə, nə də Qafqaz müsəlmanlarının həyatlarını təhdid etməyəcək bir mahiyyətdə olmasına diqqət ediləcəyini və ən əsas məqsəd kimi buna çalışılacağını da xüsusi olaraq vurğulayırdı.

Batımla İstanbul arasında aparılan yazışmaların yekununda artıq erməni dövlətinin yaradılması məsələsində “çibani kökündən təmizləmək” planının baş tutmayacağını görən Ənvər paşa ermənilərə veriləcək ərazilərin Türkiyə və Azərbaycan əraziləri ilə bir ada kimi əhatəyə alınması təlimatını verdi. O, Batıma göndərdiyi 29 may 1918-ci il tarixli təlimatında Osmanlı imperiyasının mərkəzi Gəncə olan hökumətlə, yəni Azərbaycanla birbaşa sərhədə malik olmasının vacibliyini bildirirdi.⁵⁷ Ənvər paşanın mövqeyinə görə, Qarakilsənin şimalından da Osmanlı imperiyasının Azərbaycanla birbaşa sərhədi olmalı idi.⁵⁸ Belə olan təqdirdə Osmanlı imperiyasının bir tərəfdən Naxçıvandan, digər tərəfdən də Qarakilsənin şimalından Azərbaycanla birbaşa sərhədi olurdu. Ermənistanın isə Gürcüstanla birbaşa əlaqəsi kəsilirdi və o, Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan arasında bir ada şəklinə qalırdı.

Cənubi Qafqaz federasiyasının parçalanması halında erməni dövlətinin yaradılması məsələsi ətrafında Batımla İstanbul arasında intensiv müzakirələrin getdiyi bu günlərdə Tiflisdə çox mühüm hadisələr baş verdi. 1918-ci il mayın 26-da gürcülər Cənubi Qafqaz federasiyasından çıxıb Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdilər. Ertəsi gün müsəlman fraksiyasının nümayəndələri də toplaşaraq özlərini Azərbaycan Milli Şurası elan etdilər və bu şura mayın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini elan etdi. Gürcü və azərbaycanlılar özlərinin istiqlallarını konkret ərazi hüdüdlərində elan etdilər. Ermənilər isə, mövcud şərtlər altında belə bir konkret əraziyə malik olmadıqlarından Batum danışıqlarının nəticələrini gözləməli oldular.

⁵⁶ ATASE, BDH, K. 2919, D. 499, F. 3-26.

⁵⁷ ATASE, BDH, K. 2919, D. 499, F. 3-32.

⁵⁸ ATASE, BDH, K. 2930, D. 553, F. 4.

1918-ci il mayın 26-da gürcülər müstəqilliklərini elan etdikdən sonra elə həmin axşam Seymin erməni nümayəndələri keçirdikləri iclasda gürcüləri ermənilərə xəyanətdə günahlandırdılar. Eserlər və bitərəflər türk-erməni cəbhəsində şiddətli döyüşlərin getdiyini və elan edilən müstəqilliyin də türk təhlükəsinə məruz qalacağını əsas gətirərək, müstəqilliyin elan edilməsinin əleyhinə çıxdılar. Mövcud vəziyyətdə müstəqilliyin elan edilməsi məsələsində Daşnaksütyun partiyasında da parçalanma baş verdi. Məclis sədri Avetis Aharonyan, Ruben Ter-Minasyan və Artəşes Babalyan müstəqillik fikrini qəti şəkildə rədd etdikləri halda, Simon Vratziyan və Xaçatur Karçikyan onlara əks mövqedən çıxış etdilər. Buna görə də bu iclas müstəqilliyin elan edilib-edilməməsi məsələsində qəti bir qərara gələ bilməyib, məsələnin daha sonra müzakirə edilməsi haqqında qərar qəbul edərək yekunlaşdı.⁵⁹

Bu ümumi iclasdan sonra Daşnaksütyun partiyasının liderləri Batumdakı erməni nümayəndələri O.Kaçaznuni və A.Xatisovla əlaqə saxladılar və məlum oldu ki, Osmanlı hökuməti İrəvan hüdudlarında erməni kantonunun yaradılmasına razılıq vermişdir. Bundan sonra daşnak liderləri elə həmin gecə, yəni mayın 26-da daha bir iclas keçirdilər və burada aparılan müzakirələrin yekununda erməni Milli Məclisinin hökumət funksiyalarını öz üzərinə götürməsi və idarəçilik mərkəzinin Tiflisdən İrəvana köçürülməsi haqqında qərar qəbul edildi. Mayın 27-də Batumdan qayıdan O.Kaçaznuni və A.Xatisov Erməni Milli Məclisinə Osmanlı hökuməti ilə aparılan danışıqlar haqqında ətraflı məlumat verdilər və nəyin bahasına olursa-olsun, ermənilərin qurtuluşu üçün yeganə çarənin müstəqilliyin elan edilməsində və Türkiyə ilə sülhə nail olunmasında olduğunu xüsusi vurğuladılar.

Mayın 28-də gecə yarısı, Erməni Milli Şurası Ermənistanı müstəqil respublika, özünü isə respublikanın ən ali hakimiyyət orqanı elan etməyi və Batuma müstəqil Ermənistan adından bir heyət göndərməyi qərara aldı. O.Kaçaznuni yazırdı ki, belə səlahiyyəti Erməni Milli Şurası Erməni Milli Məclisindən almamışdı və buna baxmayaraq, formal maneələr qarşısında dayanmırdı və nəticədə hakimiyyətin həddini aşmasında onu təqsirləndirmək heç kəsin ağılına gəlmirdi.⁶⁰

⁵⁹ Hovannisian R.G. Armenia on the Road to Independence 1918. Los Angeles: Berkeley, 1967, p. 190.

⁶⁰ Качазнуни Ов. Дашнакцутюн больше ничего делать! Баку: Элм, 1990, с. 29.

Bununla belə, Erməni Milli Şurası qəbul etdiyi bu qərarı yerinə yetirib, Ermənistanın müstəqilliyini elan etmədi. Ertəsi gün, mayın 29-da axşam Daşnaksütyun partiyasının bürosu və partiyanın Tiflis Mərkəzi Komitəsi, sabiq Seymin daşnak üzvləri və Erməni Milli Məclis üzvlərinin birgə iclası keçirildi və bu iclasda “hələlik bir koalisiya tərəfindən idarə ediləcək bir Ermənistan Respublikasının elan edilməsi” haqqında qərar qəbul edildi. Lakin yenə də müstəqillik elan edilmədi. Çünki ilk öncə erməni dövlətinin hansı ərazi hüdüdlərində elan edilməsi məsələsi həll edilməli idi. Buna görə də 29 may iclasından dərhal sonra, gecə A.Xatisov, O.Kaçaznuni və M.Papacanovdan ibarət erməni nümayəndə heyəti Türkiyə ilə danışıqları davam etdirmək üçün tələm-tələsik Batuma yollandılar. A.Xatisovun rəhbərlik etdiyi bu heyətə Türkiyə ilə danışıqları davam etdirib sülhə nail olmaq üçün fəvqəladə səlahiyyətlər verilmişdi.⁶¹ Mayın 30-da səhər tezdən saat 4-5 radələrində Batuma yetişən erməni nümayəndələri dərhal Xəlil bəylə danışıqlara başladılar.⁶²

Qeyd edək ki, erməni nümayəndələri Tiflisdən Batuma qayıdana qədər Xəlil bəyin Aleksandropolu ermənilərə güzəştə getmək üçün göstərdiyi bütün cəhdlər uğursuz oldu. Ənvər paşanın dirənişi qarşısında Tələt paşa da Aleksandropolu ermənilərə güzəştə getməmək mövqeyində israr etdi. Bununla da, Xəlil bəy siyasi mərkəzi İrəvan şəhəri olmaqla erməni kantonunun yaradılması haqqında qəti qərara gəldi və bu barədə M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınskiyə məlumat verdi. Bundan sonra Batumdakı Azərbaycan nümayəndələrinin tövsiyəsi ilə formal prosedurları tamamlamaq üçün Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il 29 may tarixində H.Ağayevin sədrliyi və M.Mahmudovun katibliyi ilə keçirilən iclasında İrəvanın Ermənistana güzəştə gedilməsi məsələsi müzakirə olundu. Baş nazir F.X.Xoyski Ermənistanla Azərbaycan arasında sərhəd məsələləri barədə Şuranın üzvləri ilə Erməni Milli Şurasının üzvləri arasında aparılmış danışıqlar haqqında məlumat verdi. Fətəli xan öz məruzəsində ermənilərin özlərinin siyasi mərkəzlərini yaratmaq üçün Aleksandropol türklər tərəfindən tutulduqdan sonra İrəvanın Ermənistana güzəştə gedilməsinin qaçılmaz olduğunu bəyan etdi. Daha sonra bu məsələ ilə bağlı

⁶¹ Hovannisian R.G. Armenia on the Road to Independence, p. 191.

⁶² BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 146; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 94.

X.Xasməmmədov, M.Y.Cəfərov, Ə.Şeyxülislamov və M.Məhərrəmov çıxış edərək İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsinin tarixi zərurət, lakin bizim üçün qaçılmaz acı bir həqiqət olduğunu qeyd etdilər.⁶³ Nəticədə, iclasda iştirak edən 20 nəfər⁶⁴ Milli Şura üzvündən 16 nəfəri “İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi” təklifinin lehinə, 1 nəfəri əleyhinə səs verdi, 3 nəfər isə bitərəf qaldı.⁶⁵ Azərbaycan Milli Şurası İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi ilə bağlı qərar qəbul edən kimi, elə həmin gün F.X.Xoyski Batuma, Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri M.H.Hacinskiyə göndərdiyi teleqramında Milli Şuranın qərarı haqqında məlumat verərək bildirdi ki, “biz ermənilərlə bütün mübahisələri sona çatdırdıq, onlar ultimatumu qəbul edirlər və müharibəyə son qoyurlar. Biz İrəvanı güzəştə getdik”.⁶⁶ Bununla da, İrəvanın Ermənistanla güzəştə gedilməsi məsələsi hüquqi cəhətdən də ermənilərin xeyrinə həll edilmiş oldu.

Erməni nümayəndələri Batuma qayıtdıqdan sonra, mayın 30-da səhər tezdən Osmanlı-erməni ikitərəfli formatında, daha sonra Osmanlı-erməni-Azərbaycan üçtərəfli formatında danışıqlar başladı. Çox qısa və ultimativ şəkildə aparılan bu danışıqlarda Xəlil bəy ermənilərin Aleksandropol şəhəri və Axalkələk qəzası ilə bağlı tələblərini rədd etdi. Lakin erməni nümayəndələrinin dirənişi qarşısında, Xəlil bəy ermənilərin lehinə bəzi ərazi güzəştlərinə getdi. O, Ənvər paşanın bütün xəbərdarlıqlarına baxmayaraq, Aleksandropol qəzasının bəzi şərq ərazilərini ermənilərə güzəştə gedəcəyini bildirdi və bunu tərəflər arasında “dostluq münasibətlərinin qurulmasının başlanğıcı olaraq” Türkiyənin ermənilərə bir lütfü kimi qəbul etmələrini vurğuladı. Erməni nümayəndə heyətinin rəhbəri A.Xatisov erməni dövlətinin yaradılması üçün ayrılan ərazilərin erməni xalqının ən zəruri ehtiyaclarını ödəməyə belə, kifayət etməyəcəyini ifadə edərək, bu ərazinin həddindən çox az olmasından şikayətləndi. O, eyni zamanda “erməni məsələsi”nin beynəlxalq

⁶³ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 51.

⁶⁴ Adı çəkilən iclasın protokolunda sədr H.Ağayev və katib M.Mahmudovdan başqa 18 nəfər Milli Şura üzvünün iclasda iştirak etdiyi qeyd edilir və onların adları göstərilir. Məlum olur ki, bu iclasda cəmi 20 nəfər Milli Şura üzvü iştirak etmişdir. Lakin sonda qeyd edilir ki, “28 nəfərdən 16 nəfəri “İrəvanın güzəştə gedilməsi” təklifinin lehinə, 1 nəfəri əleyhinə səs verdi, 3 nəfər isə bitərəf qaldı” (ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 51). Göründüyü kimi, səsvermədə iştirak edənlərin ümumi sayının 20 nəfər olduğu məlum olur. Çox güman ki, “28” rəqəmi protokola səhvən düşmüşdür, bu rəqəm “20” olmalıdır.

⁶⁵ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 51.

⁶⁶ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 4, v. 1-2.

bir problem olduğunu önə çəkərək, bu cür davranmaqla bu problemi həll etməyin mümkün olmayacağını vurğuladı və ardınca bildirdi ki, Türkiyənin təklif etdiyi sərhədlər iki xalq arasında daimi bir düşmənçiliyə yol açacaqdır.⁶⁷ A.Xatisova cavab verən Vehib paşa bildirdi ki, ermənilərə daha çox ərazinin qalması üçün Ermənistan daxilindəki bütün müsəlmanları böyük məmnuniyyətlə Türkiyəyə köçürə bilərik.⁶⁸ O, həmçinin erməni məsələsinin beynəlxalq bir problem olduğunu qəbul etdiyini bildirməklə yanaşı, erməni dövlətinin müstəqilliyinin Osmanlı hökuməti tərəfindən tanınacağını da xüsusi vurğuladı və daha sonra qeyd etdi ki, türk və erməni xalqları arasında daimi düşmənçilikdən bəhs etməyə heç bir ehtiyac yoxdur, çünki bütün millətlər mövcudiyətlərinə kiçik sahələrlə başlayırlar, daha sonra tədricən inkişaf edirlər. Vehib paşa onu da xüsusi olaraq vurğuladı ki, türk-erməni dostluq münasibətlərinin qurulması üçün bundan uyğun bir zaman olmayacaq. O, erməniləri onlara verilən bu şansdan yararlanmağa çağırırdı.⁶⁹ Əslində ermənilərin türklərin irəli sürdüyü şərtləri qəbul etməkdən başqa digər bir çıxış yolu yox idi. Çünki türk-erməni cəbhəsindəki vəziyyət, eyni zamanda ermənilərin öz daxili problemləri tezliklə sülhə nail olunmasını diktə edirdi. Nəticədə, Osmanlı heyəti Batum konfransına təqdim etdiyi ərazi tələblərindən Aleksandropol qəzasının Ağbulaq, Hamamlı, Hanvalı və Qarakilsə kimi şərq ərazilərini ermənilərə güzəştə getdi. Aleksandropol qəzasının 3612,9 km² ərazisinin, qəza mərkəzi olan eyniadlı şəhər də daxil olmaqla, 1600 km²-lik qərb hissəsi Türkiyəyə keçir, yerdə qalan ərazisi isə ermənilərdə qalırdı.⁷⁰

Bundan sonra Osmanlı-erməni-Azərbaycan üçtərəfli formatında aparılan danışıqlarda erməni dövlətinin Azərbaycanla olan sərhədi barədə müzakirələr getdi və nəticədə Ermənistan-Azərbaycan sərhədinin Göyçə gölü olması barədə razılıq əldə edildi. Bununla da, erməni kantonunun Osmanlı imperiyasının yeni sərhədləri ilə Göyçə gölü arasında yaradılması haqqında yekun razılıq əldə edilmiş oldu.⁷¹ Xəlil bəy mayın 30-da səhər saat 5:45-də sədrəzəmə göndərdiyi teleqramda Batumda

⁶⁷ Hovannisian R.G. Armenia on the Road to Independence, p. 195-196.

⁶⁸ Ermeni Komitelerinin İhtilal Həyətləri və Besledikləri Emeller. Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu. Ankara: DSİ Basım və Foto-Film İşletmə Müdürlüğü, 1981, s. 133.

⁶⁹ Hovannisian R.G. Armenia on the Road to Independence, p. 196.

⁷⁰ BOA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 68, 75.

⁷¹ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 146, 150-151; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 94, 96, 98, 100.

aparılan bu son Osmanlı-erməni-Azərbaycan danışıqlarında əldə edilən razılışmalarla bağlı yazırdı: “İndi erməni nümayəndələr gəldilər... Bizim iznimizlə ermənilərlə müsəlmanlar ermənilərə ayrılacaq kanton haqqında razılığa gəldilər. Ermənilər Göyçə gölü ilə bizim yeni sərhədimiz arasındakı dar və dağlıq sahə ilə kifayətləndilər”.⁷²

Əldə edilən razılığa görə, Ermənistan dövləti Göyçə gölü ilə Osmanlı imperiyasının yeni sərhədləri arasında cəmi 9 min km² sahəyə malik olur⁷³ və aşağıdakı əraziləri əhatə edirdi: Yeni Bəyazid qəzası (Basarkeçər adlanan cənub-şərq qismi istisna olmaqla), İrəvan qəzası (Kəmərli, Uluxanlı və Vedibasar bölgələri istisna olmaqla), Eçmiədzin qəzası (Sərdarabad istisna olmaqla) və Aleksandropol qəzasının Ağbulaq, Hamamlı, Hanvalı və Qarakilsə əraziləri.⁷⁴ İstanbuldakı alman səfiri Bernstorf Osmanlı hökumətinin Batum müqaviləsi ilə Ermənistan üçün müəyyən etdiyi bu kiçik ərazi barəsində ironiya ilə deyirdi: “Türkiyə ermənilərə yalnız Göyçə gölünü saxlamışdır ki, onlar burada çimə bilərlər, lakin oradan çıxmaq və qurulanmaq üçün yer yoxdur”.⁷⁵ Ermənilərə verilmiş ərazidə cəmi 321.000 nəfər əhali yaşayırdı ki, bunun da 230 mini erməni, 80 mini türk-müsəlman, 5 mini yezdi, 6 mini isə digər xalqların nümayəndələri idilər.⁷⁶ Bundan başqa, bu ərazilərdə Osmanlı ərazilərindən qaçqın düşən 400 mindən çox erməni də var idi.⁷⁷

Mayın 31-də Tələt paşanın “ermənilərlə müzakirələr nə şəkildə yekunlaşmışdır, gözlənilən cavab nədir”⁷⁸ sualına Xəlil bəy aşağıdakı cavabı verdi: “Müsəlmanlarla ermənilər ultimatumumuza yazılı müsbət cavab vermişlər. Ermənilərlə müsəlmanlar da erməni kantonu xüsusunda razılığa gəlmişlər. Əvvəlcə bu cəhəti izah etmişdim... Ermənilərlə yeni sərhədimizin qarşı tərəfində Göyçə gölü ilə hüduhumuz arasındakı dar və dağlıq ərazidə təşəkkül etmiş bir hökumət sifətiylə müzakirələr yekunlaşmışdır...”⁷⁹

⁷² BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 146; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 94.

⁷³ BOA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 63, 69-71.

⁷⁴ BOA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 68, 69, 75; BOA, HR.HMŞ.İŞO, no. 124/20, v. 14-16, 22-25.

⁷⁵ Сокращенный перевод с армянского языка монографии Джона Киракосяна “Младотурки перед судом истории”. Ереван: Издательство “Айастан”, 1986 г. - <http://armenianhouse.org/kirakosyan/youngturks-ru/chapter07.html>

⁷⁶ BOA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 63, 69-71.

⁷⁷ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 47; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 17.

⁷⁸ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 151; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 101.

⁷⁹ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 151; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 98.

Mayın 31-də Osmanlı heyəti ilə ermənilər arasında əsas prinsipial məsələlər üzrə müzakirələr yekunlaşdı.⁸⁰ İyunun 1-də axşam Vehib paşa ilə erməni nümayəndələri xəritə üzərində Osmanlı-Ermənistan sərhəd xəttini təsbit etməyə başladılar. Ermənilər sərhəd xəttinin Aleksandropol şəhərinin lap yaxınlığından keçən hissəsində dağın şəhərə hakim olan mövqeyi üzərində israr etdilər. Ermənilərin ciddi ısrarı qarşısında Vehib paşa bu zaman digər otaqda gürcülərlə müzakirələr apararı Xəlil bəyin yanına gedib, heyət rəhbərinə bildirdi ki, “ermənilər dağın Aleksandropola hakim olan cəbhəsini verməməkdə israr edirlər, nə edək?” Xəlil bəy ona “orasını burax, işini bitir” deyər bir cavab verdi. Bu zaman Vehib paşa Ənvər paşanı nəzərdə tutaraq, “dəli oğlandı mənı qurtara bilərsinizmi” deyər soruşduqda, Xəlil bəy ona aşağıdakı cavabı verdi: “Qurtararam, bütün məsuliyyəti öz üzərimə götürürəm, istəyirsən yazılı bir əmr də verim”.⁸¹ Xəlil bəyin bu qətiyyətli mövqeyi qarşısında Vehib paşa adı çəkilən ərazidə sərhəd xəttini ermənilərin istədiyi şəkildə çəkərək məsələni bitirdi. Bundan başqa, Osmanlı hökumətinin Batum konfransında irəli sürdüyü ərazi tələblərindən Aleksandropol qəzasının cənubunda yerləşən Alagöz dağı, Eçmiədzin qəzasının Əlikoçan ərazisi və İrəvan qəzasının Yuxarı Qarabağlar ərazisi də ermənilərə güzəştə gedildi.⁸² Artıq gecə yarısı idi, amma müzakirələr gedirdi. Nəhayət, bütün müzakirələr bitdikdən sonra, iyunun 1-dən 2-nə keçən gecə saat 2-də Osmanlı-Ermənistan sərhəd xəttinin dəqiqləşdirilmiş detalları və Osmanlı imperiyası ilə Ermənistan arasında imzalanacaq müqavilənin layihəsi tərəflərin imzaları ilə təsdiq edildi.⁸³

Onu da qeyd edək ki, Aleksandropol qəzasının şərq əraziləri ermənilərə güzəştə gedilsə də, bu ərazilər faktiki olaraq Osmanlı ordusunun işğalı altında idilər və bu işğal vəziyyəti müharibənin sonlarına qədər davam etdi. Aleksandropol-Tiflis dəmir yolu xəttinin üzərində yerləşən Ağbulaq, Hamamlı, Qarakilsə, Sadaxlı və Cəlaloğlu bölgələrini öz nəzarətində saxlayan Osmanlı hərbi komandanlığı bununla

⁸⁰ BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 150-151; BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 98, 100.

⁸¹ Mentəşe H. Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentəşe'nin Anıları. Hazırlayan: İsmail Arar. İstanbul: Hürriyyət Vəqfi Yayınları, 1986, s. 230.

⁸² BOA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 75.

⁸³ BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 105; BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 157.

Ermənistan və Gürcüstan arasında birbaşa əlaqəni kəsir və eyni zamanda bu zolaqla Türkiyə ilə Azərbaycan arasında birbaşa əlaqəni təmin etmiş olurdu.

İrəvanın güzəştə gedilməsi və İrəvan bölgəsində erməni dövlətinin yaradılması müqabilində Ermənistan Respublikası Türkiyə və Azərbaycan qarşısında öz üzərinə aşağıdakı öhdəlikləri götürdü: 1) Ermənilər türk-müsəlmanlara qarşı düşmənçiliyi aradan qaldırmalı, erməni hərbi hissələrini Bakıdan çıxartmalı və Şaumyanla əlaqəyə girib Bakıdakı müsəlman əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməli idilər; 2) Azərbaycan qəzalarında erməni silahlı birləşmələri tərəfindən müsəlmanlara qarşı həyata keçirilməkdə olan kütləvi qırğınlar dayandırılmalı idi; 3) Ermənistan hökuməti İrəvanda və yeni yaradılan erməni dövlətinin digər ərazilərində qalan müsəlmanların sərbəst dini ibadət, mədəniyyət, siyasi və ana dilində təhsil almaq hüquqlarını təmin etməli idi; 4) Ermənilər Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə, konkret olaraq Qarabağa olan ərazi iddialarından imtina etməli idilər.⁸⁴ Bütün bu öhdəliklər tərəflər arasında imzalanan razılaşma, protokol və 4 iyun 1918-ci il tarixli Osmanlı-Ermənistan “Sülh və Dostluq” müqaviləsi və əlavə müqavilələrdə və Aleksandropol protokollarında təsbit edildi. Onu da qeyd etmək ki, ermənilər məqsədlərinə nail olduqdan sonra bu öhdəliklərin heç birini yerinə yetirmədilər.

Batumdakı son müzakirələr haqqında Xəlil bəydən məlumat alan Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyi 1918-ci il iyunun 4-də Berlin və Vyanadakı Osmanlı səfirləri, müvafiq olaraq İbrahim Hakkı və Hüseyn Hilmi paşalara göndərdiyi şifrəli teleqramda qeyd edirdi ki, “gürcülər, müsəlmanlar və ermənilər ərazi tələbləri ilə bağlı ultimatumumuzu qəbul etdilər. Buna görə də məsələnin ən uyğun şəkildə yekunlaşmasına heç bir maneə qalmamışdır. Ermənilər Azərbaycan Müsəlman Cümhuriyyəti ilə anlaşaraq bizim hüddud ilə göl arasındakı ərazidə kanton təşkil etmək barəsində razılığa gəldilər. Müzakirələrin mətləbə müvafiq şəkildə cərəyan etdiyi bildirilir”.⁸⁵

⁸⁴ ATASE, BDH, K. 2919, D. 499, F. 3-26; BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 129-130; BOA, HR.SYS, no. 2371/6, v. 82-83; BOA, HR.HMŞ.İŞO, no. 124/20, v. 17, 20, 26, 30; BOA, HR.HMŞ.İŞO, no. 124/19, v. 2-6, 8-15; ARDA, f. 970, siy. 1, iş 4, v. 1-2; ARPIİSSA, f. 276, siy. 9, iş 1, v. 47; Авалов З. Независимость Грузии в международной политике, с. 57.

⁸⁵ BOA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 4.

Gürcüstan və Azərbaycan tərəfi ilə də müzakirələri başa çatdıran Osmanlı heyəti 4 iyun 1918-ci il tarixində səhər tezdən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan təmsilçiləri ilə Batum müqavilələrini imzaladı. Osmanlı imperiyası ilə Ermənistan Respublikası arasında “Sülh və dostluq müqaviləsi”ni Osmanlı imperiyası adından ədliyyə naziri və Dövlət Şurasının sədri Xəlil bəy Menteşə və Osmanlı Orduları Qafqaz Cəbhəsinin komandanı Ferik Mehmed Vehib paşa, Ermənistan Respublikası adından nümayəndə heyətinin rəhbəri Aleksandr Xatisov və heyət üzvləri Ovanes Ruben Kaçaznuni və Mixail Papacanov imzaladılar.⁸⁶ Osmanlı-Ermənistan “Sülh və dostluq” müqaviləsi 14 maddəlik əsas müqavilə və 5 əlavə müqavilədən ibarət idi.

Osmanlı-Ermənistan müqaviləsi 1918-ci il iyunun 4-də imzalanırsa da, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, əsas türk-erməni müzakirələri mayın 30-da aparılmış və burada erməni dövlətinin yaradılması və onun əhatə edəcəyi ərazilər müəyyənləşmişdi. Batumdakı erməni nümayəndələri də bütün bu razılaşmalar haqqında mayın 30-da Tiflisə, Erməni Milli Şurasına məlumat verdilər. Bundan sonra, elə həmin gün, yəni 30 may 1918-ci il tarixində Erməni Milli Məclisi xüsusi bir bəyannamə ilə çıxış edərək Ermənistanın müstəqilliyini elan etdi. Gürcüstan və Azərbaycan milli şuralarının elan etdiyi istiqlal bəyannamələrindən fərqli olaraq, dövlətin əsas fəaliyyət istiqamətləri ilə bağlı detallı müddəaların əks olunmadığı bu bəyannamədə deyilirdi: “Cənubi Qafqaz siyasi birliyinə dağılması və Gürcüstan ilə Azərbaycanın öz müstəqilliklərini elan etmələri ilə yaranan bu yeni siyasi vəziyyətdə Erməni Milli Məclisi özünü erməni vilayətlərinin və ermənilərin ən böyük səlahiyyətli orqanı elan edir. Bəzi ciddi vəziyyətlər səbəbi ilə erməni milli hökumətinin yaradılması bir neçə günlüyə təxirə salınmışdır. Bu zaman ərzində Milli Məclis hökumətin siyasi işlər və erməni vilayətlərinin idarə edilməsi ilə bağlı bütün səlahiyyətlərini öz üzərinə götürür”.⁸⁷

Bu bəyannamə ilə Ermənistan müstəqil dövlət elan edildi. Lakin burada diqqəti cəlb edən əsas məqamlardan biri odur ki, bu zaman Batumda aparılan Osmanlı-erməni-Azərbaycan danışıqlarında erməni dövlətinin yaradılması və onun əhatə

⁸⁶ BOA, HR.HMŞ.İŞO, no. 124/20, v. 13, 22.

⁸⁷ Hovannisian R.G. Armenia on the Road to Independence, p. 191.

edəcəyi ərazilərlə bağlı yekun razılıq əldə edilsə də, bəyannamədə Erməni Milli Məclisi özünü “erməni vilayətlərinin və ermənilərin” ən böyük səlahiyyətli orqanı elan edir, lakin konkret olaraq dövlətin əhatə etdiyi ərazilər və onun sərhədləri göstərilirdi. Bu, Erməni Milli Məclisinin Batumda ermənilər üçün müəyyən edilən ərazilərlə kifayətlənmədiyini və növbəti mərhələdə erməni dövlətinin sərhədlərini genişləndirmək üçün mübarizəyə başlayacağını göstərirdi. Müstəqillik bəyannaməsi elan ediləndən dərhal sonra erməni milli hökumətinin yaradılmaması isə, koalision hökumətin təşkili həvalə olunan O.Kaçaznuninin Batumda olması ilə bağlı idi və bu məsələ onun qayıtmasından sonraya saxlanılmışdı. O.Kaçaznuni Batumdan qayıtdıqdan bir qədər sonra, 30 iyun 1918-ci il tarixində ilk koalision erməni hökumətini qurdu. Erməni hökuməti və Erməni Milli Məclisi 1918-ci il iyulun 17-də Tiflisi tərk etdi, çətin keçən iki günlük yolçuluqdan sonra iyulun 19-da İrəvana gəldi.⁸⁸ Beləliklə, Xəlil bəyin rəhbərlik etdiyi Batum konfransındakı Osmanlı heyəti Azərbaycan torpaqları hesabına ermənilərin lehinə bir sıra ərazi güzəştlərinə gedərək, İrəvan şəhəri mərkəz olmaqla İrəvan, Eçmiədzin və Aleksandropol qəzalarının Osmanlı imperiyasına keçən əraziləri istisna olmaqla, yerdə qalan bölgələrindən və Yeni Bəyazid qəzasından (Basarkeçər istisna olmaqla) ibarət kiçik bir ərazidə Türkiyənin nəzarətində olacaq bir erməni dövlətinin qurulmasını təsdiqlədi və Türkiyə onu de-fakto tanıyan ilk dövlət oldu. Nə qədər təzadlı görünsə də, ermənilərə dövləti XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq onlardan Osmanlı imperiyasına qarşı bir alət kimi istifadə edən Rusiya, İngiltərə və Fransa kimi dövlətlər deyil, məhz əleyhinə mübarizə apardıqları Türkiyə yaratdı. Təsadüfi deyildi ki, Batum konfransındakı erməni nümayəndə heyətinin rəhbəri A.Xatisov Qafqazda erməni dövlətinin məhz Türkiyənin yardımı ilə yaradıldığını etiraf edərək qeyd edirdi ki, “Türkiyə, Ermənistanın dünyaya gəlməsində əbəl (mamaçalıq – V.Q.) vəzifəsini ifa etdi”.⁸⁹ Bununla da, Osmanlı hökuməti bir tərəfdən “erməni məsələsi” ilə bağlı beynəlxalq aləmdə ona qarşı olan “qınağ”ı aradan qaldırmış olur, digər tərəfdən də İngiltərə, Fransa və Rusiya kimi dövlətlərin Şərqi Anadoluda yaratmaq istədikləri erməni

⁸⁸ Hovannisian R.G. Armenia on the Road to Independence, p. 210.

⁸⁹ Azərbaycan-Ermenistan Hudud Meselesi, *Haftalık Gazete*, 4 Temmuz 1334 (1918), no. 2, s. 7.

dövlətini Cənubi Qafqazda yaratmaqla problemi bir növ özündən uzaqlaşdırmış olurdu.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), fond (f.) 970, siyahı (siy.) 1, iş 1.
2. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 4.
3. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 7.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f. 276, siy. 9, iş 1.
5. Türkiyə Cumhuriyeti Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi (BDH) Koleksiyonu, Klasör (K.) 2917, Dosya (D.) 493.
6. ATASE, BDH, K. 2919, D. 499.
7. ATASE, BDH, K. 2930, D. 553.
8. Türkiyə Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), HR.HMŞ.İŞO, Dosya (D.) 124, Gömlek (G.) 19.
9. BOA, HR.HMŞ.İŞO, D. 124, G. 20.
10. BOA, HR.SYS, D. 2371, G. 6.
11. BOA, HR.SYS, D. 2372, G. 1.
12. BOA, HR.SYS, D. 2372, G. 3.
13. BOA, HR.SYS, D. 2398, G. 4.
14. BOA, HR.SYS, D. 2398, G. 5.
15. BOA, HR.SYS, D. 2399, G. 1.
16. Azərbaycan-Ermenistan Hudud Meselesi // Haftalık Gazete, 4 Temmuz 1334, no. 2, s. 7.
17. Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller. Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu. Ankara: DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü, 1981.
18. Menteşe H. Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları. Hazırlayan: İsmail Arar. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
19. Novannisian R.G. Armenia on the Road to Independence 1918. Los Angeles: Berkeley, 1967.
20. Авалов З. Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг. Воспоминания. Очерки. Париж: 1924.
21. Качазнуни Ов. Дашнакцутюун больше ничего делать! Баку: Элм, 1990.
22. Сокращенный перевод с армянского языка монографии Джона Киракосяна "Младотурки перед судом истории". Ереван: Издательство "Айастан", 1986 г. - <http://armenianhouse.org/kirakosyan/youngturks-ru/chapter07.html>

Məqalə t.ü.f.d,dosent С.Ə.Вəhramov tərəfindən redaktə edilmişdir.